

İslam Hukukunda Ruhsat Sebepleri ve Bazı Ruhsat Örnekleri-I (Sefer, Hastalık ve Zaruret Örneği)*

Muammer VURAL**

Geliş Tarihi: 24.09.2018, Kabul Tarihi: 17.10.2018

Öz

Şerî hükümlerde aslolan, her yer ve zamanda, bütün mükellefleri kapsayan umumî hükümler olmasıdır. Ancak bazı özel durumlar mükelleflerin vazifelerini/yükümlülüklerini yerine getirmelerine engel olmakta ya da çok büyük zorluklarla karşılaşmalarına sebep olmaktadır. İşte mükellef için küllî hükümlerin bir kısmını yapmaya engel olan ya da zorlaştıran bu durumlar ortaya çıktığında İslâm, mükelleflerin içerisinde buldukları bu özel durumlarda yapabilecekleri daha kolay hükümler vaz'etmiştir. İşte her yer ve zamanda bütün mükellefler için iptidaen meşru kılınan asıl hükümlere "azimet"; bazı durumlarda kulların özürlerinden dolayı, onlardan zorluğu kaldırmak için meşru kılınan istisnai hükümlere de "ruhsat" denir.

Mükelleflerin sorumluluklarını yerine getirmesine engel olan ya da zorlaştıran şey normalin üstünde bir meşakkatin bulunmasıdır. Bu meşakkat de sefer/yolcu-

* Bu çalışma, İslam Hukukunda Azimet ve Ruhsat adlı Yüksek Lisans Tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı (muammer.vural@atauni.edu.tr).

luk, hastalık, zaruret, ikrah ve hacet gibi bazı sebeplerle ortaya çıkmaktadır. Bu sebeplerin hepsini incelemek bir makalenin sınırlarını fazlasıyla aşacağından dolayı bunlardan ikrah ve hacet mevzuunu başka bir çalışmada ele alacağız. Biz bu çalışmada sefer, hastalık ve zaruret gibi bazı ruhsat sebeplerini ve bu sebeplerle sabit olan bazı ruhsat örneklerini detaylı bir şekilde inceleyeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Azimet, ruhsat, sefer, hastalık, zaruret.

Reasons Of Resolution In The Islamic Law And Some Examples Of Permission I (Travel, Illness And Obligation)

Abstract

The essential thing in the Sharia provisions is that there are common provisions covering all obligants at any time and place. However, some special circumstances prevent obligants from fulfilling their obligations or cause them to face great difficulties. When these conditions, which prevented or made it difficult for the obligant to make a part of the provisions, Islam made it easier for obligants to do so in these special cases. Namely,, the main provisions which are first legitimized for all obligants at any place and time are called as "permission". In some cases, the exceptional provisions which are justified to remove the difficulty due to the people's apology are called "resolution".

What prevents or makes it difficult for obligants to fulfill their responsibilities is that there is a difficulty above normal. This difficulty occurs due to reasons such as travel, illness, obligation, coercion and necessity. Since studying all of these reasons will exceed the limits of an article, we will consider the issue of coercion and necessity in another study.

In this study, we will examine some resolution reasons such as travel, illness and necessity and some examples of resolution which are fixed for this reasons.

Keywords: Permission, resolution, travel, illness, obligation.

GİRİŞ

1. KUR'ÂN VE SÜNNETTE KOLAYLIK PRENSİBİ

İslâm şeriatı, önceki şeriatlara göre herkes için taşıdığı umumî kolaylığının yanında, özel durumlar için hususî kolaylıklar da taşımaktadır. Dolayısıyla İslâm hukukunda hükümler, mükelleflerin durumuna ve onların içinde bulunduğu şartlara göre değişebilmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de, Allah'ın kulları için zorluk değil, kolaylık dilediğini, kimseye gücünden fazla yük yüklediğini ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in onların üzerlerindeki ağır yüklerini, sırtlarındaki zincirleri atmamakla görevlendirildiğini bildiren âyetler mevcuttur.¹

1 Bkz. Nisa, 4/28; Hacc, 22/78; Bakara, 2/185,

Hız. Peygamber (s.a.v.) de gerek sözleriyle, gerek uygulamalarıyla, gerekse tutum ve davranışlarıyla kolaylığı teşvik etmiştir. O'nun hayatında kolaylık tarafını tercih ettiğine dair çok sayıda örnek mevcuttur.²

Âyet ve hadîslerde genel olarak ruhsat ve kolaylık ifade eden nassların yanında, bazı özel konularda/durumlarda da ruhsat ve kolaylık ifade eden nasslar mevcuttur.

İnsan hayatı her zaman normal seyri içinde devam etmeyip elinde olan veya olmayan sebeplerle zaman zaman farklılıklar göstermektedir. İnsan hayatındaki bu değişikliklerin bir kısmı onun bazı yükümlülüklerini yerine getirmesi hususunda normalin üstünde bir meşakkatle karşılaşmasına sebep olmaktadır. İşte bu durumda Şarî' mükellefin daha kolay yapabileceği ve bu durumlara has, istisnâî bazı hükümler meşru kılmıştır ki, özel sebeplerle meşru kılınan bu hükümlere ruhsat denilmektedir. Şarî'in kendileri bulunduğu ruhsat hükümler meşru kıldığı sebeplerin ortak özelliği normalin üstünde meşakkat içermeleri olup bunların başlıcaları sefer, hastalık, zaruret, ikrah ve hacettir. Başka bir ifade ile belli başlı ruhsat sebepleri bunlardır. Biz bu makalemizde ruhsat sebeplerinden sefer, hastalık, zaruret konularını ve bunlar sebebiyle meşru kılınan bazı ruhsat örneklerini inceleyeceğiz.

Âyet ve hadîslerde teyemmüm konusunda kolaylık içeren birtakım hükümler vardır. Su bulunmadığında teyemmümü emreden nassların yanında, su bulunsa bile, ölüm, hasta olma, susuz kalma korkusu vb. sebeplerle de teyemmüm edilebileceğine ruhsat veren naslar da bulunmaktadır.³

Hasta ve yolcuların namazları⁴ ve oruçları⁵ hakkında da bir kısım ruhsatlar verilmiştir.⁶

2 Bkz. Muhammed b İsmail el-Buhârî, *es-Sahîh* (İstanbul: ts.), Edeb, 80; Ebu'l Hüseyin Müslimb. Haccâc, *es-Sahîh* (Beyrût, ts.), "Cihad", 6, 7, 8; Buhârî, "İman", 29; "Edeb", 80; Müslim, "İlim", 7; Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, (Beyrût, Dâru İbn Hazm, 1418/1997), "Sünne", 6; "Edeb", 20; Ahmed b. Hanbel, *Müsned* (Beyrût, 1988, ts.), 2: 386; 5: 266; 6: 116, 233.

3 Bkz. Maide, 5/6; Nisa, 4/43; Buhârî, "Teyemmüm", 9; Ebû Abdirrahman Ahmet b. Ali en-Nesâî, *es-Sünen* (Beyrût, 1992), "Tahâret", 202; Ahmed, 4: 434; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen*, Tah. : M. Fuad Abdalbâkî (Beyrût, ts.), "Tahâre", 93.

4 Hastanın namazı için bkz. Buhârî, "Taksîru's-Salât", 19; Ebû Dâvûd, "Salât", 179. Yolcunun namazı için bkz. Nisa, 4/101; Bkz. Salâtu'l-Müsâfirîn, 4; Ebû Dâvûd, "Salât", 270.

5 İlgili ayetler için kz. Bakara, 2/184-185, ilgili hadîsler için bkz. Müslim, "Siyâm", 88-110; Nesai, "Siyâm", 51; İbn Mâce, "Siyâm", 10-12.

6 Bu konular daha daha sonra ilgili başlıklarda incelenecektir.

İbadetlerle ilgili bu ruhsatların yanında, zaruret/ızdırar halinde, ölme-
yecek kadar, murdar etten yeme ve içki içmeye de ruhsat verilmiştir.⁷

Ruhsat ve azimet terimleri genellikle birbirlerinin karşıtı olarak kulla-
nıldıkları için, ruhsatın daha iyi anlaşılması amacıyla, ruhsatla birlikte azi-
metin de tarifine yer vermek istiyoruz.

2. AZİMET VE RUHSATIN TANIMI

Lügatte “gayret etmek, sabretmek, yemin etmek, bir işi işlemeye kastet-
mek, sıkı bir şekilde emretmek, kesinleştirmek, kesinlikle kalbi bağlamak,
önem vermek” manalarında kullanılmaktadır.⁸

A-z-m (ع-ز-م) kökünden olan azîmetin (عزيمة) istilahta birçok tarifi yapılmış-
tır. Hanefi usûlcülerinin meşhurlarından ve sonrakilerin genellikle ken-
dilerini takip ettikleri Pezdevî, Serahsî ve Semerkandî'nin birbirine çok ya-
kın olan tarifleri şöyledir: “Azîmet, herhangi bir arızî sebebe bağlı kalmak-
sızın iptidaen meşru olan asıl hükmün ismidir.”⁹ Malikilerden Şatıbî'nin
tarifi de Hanefilerin bu tarifine yakındır.¹⁰

Şâfiî ve Hanbelîlere göre bir hükmün azîmet olabilmesi için delile mu-
halif olarak sabit olmaması gerekir.¹¹

7 Bkz. Bakara, 2/173; Maide, 5/3. Ayet ve hadislerdeki çok sayıda ruhsat örnekleri için bkz. Mehmet Özbek, *Kur'ân'ı Kerîm'de Kolaylık Prensibi* (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 1984), s. 10-15; s. 42-64; Cemal Ağbal, *Hadîslerde Ruhsat ve Suhulet*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 1986), s. 24-30; s. 45-86; Muhammed Şerif Rahmunî, *er-Ruhasu'l-Fikhiyye mine'l-Kur'ân ve's-Sunneti'n-Nebeviyye* (Tunus, Müessesâtü Abdilkerim, ts.), s. 135-164.

8 Bkz. Ebu'l Fadl Cemaluddîn Muhammed b. Mükrim b. Manzûr, *Lisânu'l-Arab* (Beyrût, 1968), 12: 399-401; İsmail b. Hammad el-Cevherî, *Tacü'l-Luga ve Sıhahu'l-Arabiyye* (Mısır, 1377), 5: 1985; Rağıb el-İsfehânî, *Mu'cemu Mufredâti Elfâzi'l-Kur'ân* (Mısır, ts), s. 346; Âsim Efendi, *Kâmus Tercemesi* (İstanbul, 1305), 4: 400.

9 Fahu'l-İslâm el-Pezdevî, *Usûlü Fahi'l-İslâm* (Beyrût, Dâru'l-kitabî-arabiyyi, 1414/1994), 2: 543-545; Şemsüddîn es-Serahsî, *Usûl* (İstanbul, Kahraman Yayınları, 1984), 1: 117; Alaüddîn Ebubekr Muhammed b. Ahmet es-Semerkandî, *Mizânü'l-usûl fi netâici'l-ukûl* (Katar, Yeni Doha Matbaası, 1404/1984), 55; Celâlüddîn Ebû Muhammed Ömer b. Muhammed el- Habbâzî, *el-Muğnî fi Usûli'l-Fıkh* (Mekke,1403), 83.

10 Ebû İshâk İbrahim eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât fi Usûli'l-Ahkâm* (Beyrût: Darul-fikr, ts.), 1: 209.

11 Şafii ve Hanbelîler'in azimet ve ruhsat tarifleri için bkz. Nasruddîn Ebu Saîd (Ebu Muhammed) Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Minhâcü'l-Usûl* (Beyrût, 1982), 1: 120; Tacuddîn Abdülvehhab İbnü's Sübkî, *Cem'ul-cevâmi' fi usûli'l-fıkh* (Celâl şerhi ve Haşiyesi ile birlikte), (Beyrut, Dâru'l-fikr, ts.) 1: 119-123; Muhammed b. Ahmed (Celâleddîn el-

Çağdaş hukukçulardan Hudarî, Hallâf, Zekiyyüddin Şa'bân ve Zuhaylî, azimeti "Allah'ın bütün mükellefleri ve bütün durumları kapsayacak şekilde iptidaen meşru kıldığı asıl ve genel hüküm" şeklinde tarif etmektedirler.¹²

Azimet tariflerinden çıkan sonuca göre, herhangi bir mazeret sebebiyle sonradan meşru olan ârizî ve cüzî hükümler azîmet kapsamına girmemektedir.¹³

Ruhsat lügatte, "ucuz olmak, hafif olmak", "yumuşak olmak, mülayim olmak" vs. manalarına gelmektedir.¹⁴ R-h-s (ر-خ-ص) kökünden isim olan ruhsat (رخصة) kolaylık, yumuşaklık, serbest bırakmak, kolaylaştırmak, hafifletmek gibi gibi manalara gelmektedir.¹⁵

İstılâhta azîmetin olduğu gibi ruhsatın da birçok tarifi yapılmıştır. Pezdevî, Serahsî, Neseî, Abdulaziz el-Buhârî, İbn Melek gibi Hanefî hukukçuları tarafından yapılan en meşhur tarife göre ruhsat, "muharrim sebep (haram kılan delil) bulunmakla birlikte kulların özürlerinden dolayı mübah kılınan hükümdür."¹⁶

Mahallî, *Şerhu'l-Celâl 'alâ metni Cem'î'l-Cevâmî'* (Beyrut, Dâru'l-fikr, ts.), 1: 119-123; Muvaffukuddîn İbn Kudâme, *Ravzatu'n-nazar ve Cünnetü'l-Münâzir fi Usûli'l-Fikhi alâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (Beyrût: Dâru'l-fikri'l-arabî, ts.), 1: 173; Abdulkadir b. Ahmed b. Mustafa (İbn Bedrân), *Nüzhetü'l-Hâtiri'l-Âtir Şerhu Kitâbi Ravzati'n-nâzir ve Cünnetü'l-Münâzir* (Beyrût, Beyrût: Dâru'l-fikri'l-arabî, ts.), 1: 172.

- 12 Bkz. Abdülvehhâb Hallâf, *İlmu Usûli'l-Fikh* (İstanbul, İslam Kitabevi, 1984), 138; Vehbe ez-Zuhaylî, *Usûlü'l-Fikhi'l-İslâmî* (Dimeşk, 1986), 1: 109; bkz. Muhammed Hudarî Bey, *Usûlü'l-Fikh* (Beyrût, 1969), s. 66-67; Zekiyyüddîn Şa'bân, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, trc. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1990), 222.
- 13 Bu hususta geniş bilgi ve karşılaştırma için bkz. Halit Çalış, *İslâm'da Kolaylaştırma İlkesi-Azimet Ruhsat İlişkisi-* (Konya, Yediveren Kitap, 2004), 63-70; Muammer Vural, *İslam Hukukunda Azimet ve Ruhsat* (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1997), 17-19.
- 14 Bkz. Cevherî, *Tacü'l-Luga*, 3: 1041; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 7: 40; Asım Efendi, *Kamus Tercemesi* (İstanbul, y.y., 1305), 2: 1178.
- 15 Cevherî, *Tacü'l-Luga*, 3: 1041; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, VII, 40; Asım Efendi, 2: 1178; bkz. Ebû Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Ömer ed-Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli no: 690, vr. 38a; Serahsî, *Usûl*, 1: 117; İbn Kudâme, *Ravzatu'n-nâzir*, 1: 171.
- 16 Bkz. Pezdevî, *Usûl*, 2: 545; Serahsî, *Usûl*, I, 117; Alaüddîn Abdülazîz b. Muhammed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr an Usûli Fahri'l-İslâm Pezdevî* (Beyrût, Dâru'l-kitabi'l-arabiyyi, 1414/1994), 2: 545; Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed b. Mahmud Neseî, *Keşfü'l-esrâr ale'l-Menâr* (İstanbul, 1986), 1: 300; Abdullatîf b Abdilaziz b Frişte (İbn Melek, İbn Frişte İzzeddîn), *Şerhu Menâri'l-envâr* (İstanbul, Salah Bilici Kitabevi, 1965), s. 194.

Semerkandî ruhsatı, “sonradan meydana gelen bir özürden dolayı, özür sahiplerine bir kolaylık olması için, aslî durumdan kolaylığa doğru değişen şeyin ismi”¹⁷ diye tarif etmiştir.

Şâfiî hukukçuları da ruhsatın tarifinde, “hükümün özürden dolayı, delilin hilafına ve zorluktan kolaylığa değişerek sabit olmasını”;¹⁸ Hanbelîler, “hükümün delile muhalif olarak sabit olmasını” ölçü almışlardır.¹⁹ Ruhsat hükümleri aslî hükümler olmayıp, Şâri’in mükelleflerden zorluğu ve sıkıntıyı kaldırarak, kolaylık için meşru kıldığı istisnai hükümlerdir.²⁰

Azîmet ve ruhsatın devamlı birbirinin mukabilinde bulunup bulunmaması hususunda fıkıh usûlcülerinin görüşleri farklılık arz etmektedir.²¹ Bazı usûlcüler, sadece karşılığında ruhsat bulunan hükümleri azîmet olarak kabul ederken,²² bazıları da karşılığında ruhsat bulunup bulunmamasına bakmaksızın bütün aslî hükümler için azîmet tabirini kullanmaktadırlar.²³ Ruhsat terimi de bazen azîmet karşıtı olarak kullanıldığı gibi, bazen de o şeyin caiz olduğunu bildirmek için kullanılmaktadır.²⁴

17 Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, s. 55.

18 Beyzâvî, *Minhâc*, 1: 120; İbnü's-Sübkî, *Cem'ü'l-cevâmi'*, 1: 119-123; el-Mahallî, *Şerhu'l-Celâl*, 1: 119-123.

19 İbn Kudâme, *Ravzatu'n-nâzır*, 1: 173; İbn Bedrân, *Nüzhëtü'l-Hâtır*, 1: 172. Ayrıca bkz. Çalış, *İslamda Kolaylaştırma İlkesi*, 70-78; Vural, *Azîmet ve Ruhsat*, 19-22.

20 Bkz. Hüseyin Halef el-Cebbûrî, *Ahkâmü'r-ruhas fi's-Şerâti'l-İslâmiyye* (Mekke, Mektebetü'l-Menâre, 1408/1988), s. 12; Abdülkerîm b. Ali b. Muhammed en-Nemle, *er-Ruhasu's-Şer'iyye ve isbatuha bi'l-kıyas* (Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 1410/1990), s. 42; Salih b. Abdillâh, *Ref'ul-harec fi's-Şerâti'l-İslâmiye Devabituhû ve Tatbikâtuhû* (Mekke, 1403), s. 145-146.

21 Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvahid b. Abdulhamid es-Sivâsî el-İskenderî (İbnü'l-Hümâm), *Kitâbü't-Tahrîr fi Usûli'l-Fıkh* (Mısır, 1350), 2: 229.

22 Sa'düddîn Taftazânî, *Hâşiyetu Şerhi Muhtasari'l-Müntehâ* (Mısır, 1316), 2: 9; Abdülkerîm Zeydân, *el-Vecîz fi Usûli'l-Fıkh* (İstanbul, İslam Kitabevi, 1979), s. 37; bkz. Ebu Abdillâh b. Abdisselâm b. Hamdûn el-Bennânî, *Hâşiyetu Allame Bennânî ala'l-Celâl ala Metni Cem'il-Cevâmî'* (Beyrût, Dâru'l-fıkr, ts.), 1: 124.

23 Fahrettin Atar, *Fıkh Usûlü* (İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1993), s. 130; Fahrettin Atar, “Azîmet”, *İslâm'da İnanç, İbadet ve Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul: Çağ Yayınları, 1994), 1:197; bkz. İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 2: 229. Azîmet ve Ruhsat mukayesi için bkz. Halit Çalış. “Amel Açısından Azîmet Ruhsat Mukayesi”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1996), s. 409-416.

24 Ebu'l-Kasım Abdülkerîm b. Muhammed er-Rafî, *Fethu'l-Azîz Şerhu'l-Vecîz*, (y.y., ts.), 2: 431. Ruhsatın tarifi, kısımları ve ilgili bazı hükümler için bkz. İbrahim Kâfi Dönmez, “Ruhsat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35: 207-210.

3. RUHSAT SEBEPLERİ

Ruhsatın birçok sebebi vardır. Fıkıh usûlü kitaplarında bunlar genişçe incelenmektedir. Bir kısım kavâid kitaplarında şeriattaki kolaylık sebepleri yedi tane olarak sayıldığı gibi²⁵ bu sayıyı artıranlar da vardır.²⁶ Yukarda da belirttiğimiz gibi ruhsat sebeplerinin sayısı hakkında farklı şeyler söylenip; meşakkat, zarûret, hâcet, maslahat gibi sebepler örnek olarak verilmektedir. Ancak diğer sebeplerin de meşakkat kapsamına girmesi mümkündür. Bunun için bazı hukukçular ruhsat sebebi olarak sadece meşakkati zikredererek konuyu buna göre incelemektedirler.²⁷ Bazı âlimler; “meşakkat teysiri celbeder”²⁸ kaidesini incelerken, şeriattaki birçok ruhsatın bu kaideden çıkarılmış olduğunu ifade etmektedirler.²⁹

Biz bu çalışmamızda, önce genel manada rusat sebebi olarak kabul edilen meşakkati inceleyip sonra da sefer, hastalık ve zarûret gibi daha özel ruhsat sebeplerini inceleyeceğiz. Ruhsat sebeplerinden olan ikrâh ve hâcet konusunu ise bir başka makalede inceleyeceğiz

1.1. Genel Olarak Meşakkat ve Ruhsata Etkisi

Meşakkat kelimesi masdar olarak, bir kimseyi sıkıntıya sokmak, ona zorluk vermek; isim olarak ise mihnet, zorluk, güçlük ve yorgunluk manalarına gelmektedir.³⁰

Meşakkatin bulunduğu yerde ruhsat vardır. Mecelle’de bu husus; “meşakkat teysiri celbeder.”³¹ ve “bir iş dıyk/zîk oldukça müttesi olur.”³² şeklinde ifade olunmuştur. Yani zorluk, kolaylık sebebidir, darlık ve meşakkat

25 Celâluddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi kavâ'idi ve furû'i Fıkhî's-Şâfiyye*, (Beyrût, Daru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1910.), s. vı; Sırâcuddîn Ömer b. İbrahim ei-Misrî (İbn Nüceym), *el-Eşbâh ve'n-Nezâir* (Suriye, 1986), s. 84; bkz. Şâtübî, *el-Muvâfakât*, 1: 218; İbrahim Kafi Dönmez, “Hükmü'r-Ruhsa”, *Mecelletü Mecma'il-Fıkhî'l-İslâmî* (Cidde, 1994), s. 260.

26 Bkz. Mustafa Baktır, *İslâm Hukukunda Zarûret Hali*, (Ankara, Akçağ Yayınları, ts.), 213.

27 Şâtübî, *el-Muvâfakât*, 1: 218.

28 Mecelle, mad., 17; bkz. İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, 84.

29 İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, s. 84; Ali Himmet Berki, *Açıklamalı Mecelle* Yayına hazırlayan Ali Himmet Berki. İstanbul, Hikmet Yayınları, 1982), 20.

30 Bkz. Âsım Efendi, *Kâmus Tercemesi*, 3: 906.

31 Mecelle, mad. 17; bkz. İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, s. 84.

32 Mecelle, mad. 18.

olunca ruhsat tanınması lazım gelir.³³ Ancak meşakkatin ruhsat sebebi olabilmesi için bazı şartları taşıması gerekmektedir. Bunların bir kısmını şöyle sıralayabiliriz:

1- Meşakkat ve zorluk, nassın mevcut olmadığı durumlarda muteberdir. Dolayısıyla hilafına nass bulunduğu zaman meşakkat itibara alınmaz.³⁴ Yani meşakkat var diye nassın hilafına hüküm verilemez. İmâm Ebû Hanife ve İmâm Muhammed'e göre, harem bölgesinde hayvanların otlatılması ve otlarının koparılmasının haramlığı bu gerekçedendir.

2- Meşakkatin kolaylık sebebi olabilmesi için şer'î teklîfin dışında olması, meşakkatin bizzat bu teklîfin kendisinde bulunmaması gerekmektedir. Şer'î teklîfin bizzat kendisindeki meşakkatin kolaylık sebebi olması söz konusu değildir. Mesela, cihaddaki meşakkat, hadler uygulanırken duyulan acı, devlete başkaldıran ve isyan edenlerin öldürülmelerindeki meşakkatler bu hükümlerin hafifletilmesi için sebep olamazlar.³⁵

3- Meşakkatin umumi ve devamlı, yani yerleşik (mutekarrir) olması gerekir. Nadiren meydana gelen şeyde bulunan meşakkat ruhsat sebebi olamaz. Bundan dolayı müstehaze³⁶ kadının her farz namaz için abdest alması gerekir.³⁷

Öte yandan meşakkat, ruhsata sebep olma açısından, hakîkî ve vehme dayalı (hayalî) meşakkat olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Hakîkî meşakkat, mükellefin ona sabredemeyeceği meşakkattir. Ruhsatın söz konusu olduğu yerlerde bulunan meşakkatlerin büyük çoğunluğu bu kısımdandır. Hastalık, sefer vb. mevcut ve muayyen sebebi olan meşakkatler böyledir.³⁸ Vehimler ise birçok hallerde isabetli olmadığı için vehim durumunda gerçek anlamda bir meşakkat bulunmamaktadır. Bundan dolayı vehme dayalı meşakkatler üzerine hüküm bina edilemez ve bunlar ruhsat sebebi olamaz.³⁹

33 Berki, *Açıklamalı Mecelle*, s. 20.

34 İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, s. 92-93; bkz. Ahmed ez-Zerkâ, *Şerhul-kavâ'idî'l-fıkhiyye* (Dimeşk, Daru'l-Kalem, 1993-1414), s. 157;

35 Bkz. Zerkâ, *Şerhul-kavâ'idî'l-fıkhiyye*, s. 157.

36 Müstehâze; hayız ve nifasın dışında, hastalıktan dolayı kendisinden kan gelen kadın.

37 Vehbe ez-Zuhaylî, *Nazariyyetü'z-Zarûreti'ş-Şeriyye Mukâreneten Maa'l-Kânûni'l-Vadiyye* (Beyrût, 1982), 199-200.

38 Şâtübî, *el-Muvâfakât*, 1: 231; Cebbûrî, *Ahkâmu'r-ruhas*, s. 71.

39 Şâtübî, *el-Muvâfakât*, 1: 232-233.

Meşakkatler, mutad olup olmama açısından de iki kısma ayrılmaktadır. Mutad olan meşakkat, insana zararı dokunmadan, kendisine tahammül olunabilecek tabii meşakkattir.⁴⁰ Mutat olmayan meşakkat, insanın normal durumlarda tahammül edemeyeceği meşakkattir.⁴¹

Meşakkatler, ibadetlerden ayrılıp ayrılmaması yönünden iki kısma ayrılmaktadır. Bir kısmı genellikle ibadetlerden ayrılmazken, diğer bir kısmı ayrılmaktadır.⁴²

Genel manada meşakkati ve ruhsat sebebi olmasını inceledikten sonra, kendilerinde meşakkat bulunduğu için ruhsata sebep olan bazı özel durumları incelemek istiyoruz. Başka bir ifadeyle umumi manada meşakkatten sonra, kendilerinde meşakkat bulunduğu için, sefer, hastalık ve zaruret ruhsat sebebi oluşlarına geçmek istiyoruz.

1.2. Diğer Ruhsat Sebepleri

Özel manada ruhsat sebeplerinden birisi seferdir/yolculuktur.

1.2.1. Sefer

Sözlük anlamıyla herhangi bir mesafeye gitmeyi ifade eden sefer veya müsaferet⁴³ istilâhta muayyen bir mesafeye gitmek demektir.⁴⁴ Hükümlerde kolaylaştırmayı gerektiren sefer uzunluk ve kısalık açısından iki kısımır:

Uzun seferin ölçüsü Hanefilere göre üç gün üç gecelik bir mesafedir.⁴⁵

40 Zuhaylî, *Nazariyye*, s. 196.

41 Zuhaylî, *Nazariyye*, s. 199.

42 Meşakkat çeşitleri ve bu sebeple meydana gelen ruhsat örnekleri için bkz. Ebû Muhammed İzzeddîn b. Abdisselâm, *Kavâidü'l-Ahkâm fi Mesâlihî'l-En'âm* (el-Kavâ'idü'l-kübâ) (Dimeşk, Dâru'l-Kalem, 1428/2007), 2: 13-14; Ebu'l-Abbas Şihabüddîn Ahmed b. İdris el-Karâfî, *Envâru'l-Burûk fi Esrâri'l-Furûk* (Mısır, y.y., 1347), 1: 118-119; Suyûtî, *el-Eşbâh*, s. 1.; İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, s. 90-91; Zuhaylî, *Nazariyye*, s. 200-202; Baktır, *Zarûret Hali*, s. 215-216; Vural, *Azîmet ve Ruhsat*, s. 55-61.

43 Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihâli* (İstanbul, Bilmen Yayınevi, ts.), s. 173; Hamza Aktan, "Seferilikte Zaman ve Mesafe Kriteri", *Seferilik ve Hükümleri* (İstanbul, Ensar Neşriyat, 1996), s. 227.

44 Bilmen, *İlmihâl*, s. 173; Aktan, "Seferilik ve Hükümleri", s. 228.

45 Ebubekr Ahmet b. Ali el- Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân* (Beyrût, Dâru'l-fikr, 1414/1993), 1: 244; Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed Şemsüleimme es-Serahsî, *Kitâbu'l-Mebsût* (Beyrût, Dâru'l-marife, 1414/1993), 1: 235; Alaüddîn b. Mesûd el-Kâsânî, *Bedâiu's-Senâi' fi Tertibi's-Şerâi'*, (Beyrût, Dâru'l-kitâbi'l-arabiyyi, 1402/1982), 1: 93; İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, s. 84; Şeyhîzâde Abdurrahman b. Mehmed (Muhammed) (Dâmad Efendi), *Mecma'u'l-enhur fi şerhi Mültaka'l-ebhur* (Beyrut: Daru't-türası'l-arabiyyi, ts.), 1: 161; Bilmen, *İlmihâl*, s. 173; Elmalhî Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul, Eser Neşriyat, ts.), 1: 629.

Diğer mezheplere göre ise, 16 fersah veya 48 millik bir mesafedir.⁴⁶ Bu da yaklaşık olarak 90 km.dir. Seferde namazın kısaltılabilmesi, orucun yenilebilmesi, mestler üzerine bir gün bir geceden fazla mesh edilebilmesi için yolculuk mesafesinin en az bu kadar olması gerekmektedir.⁴⁷

Kişinin bulunduğu şehirden çıkıp bir yere gitmesi kısa bir seferdir. Kişi bulunduğu yerden 90 km den daha az bir mesafeye yolculuk yaptığı zaman cemaati terk edebilir, binek üzerinde namaz kılabilir, teyemmüm edebilir.⁴⁸

Seferi ruhsat sebebi olarak kabul eden İslam hukukçuları bu seferin ölçüsü hakkında farklı kriterler benimsemişlerdir. Şimdi kısaca bu kriterlere yer vermek istiyoruz.

1.2.1.1. Seferde Zaman ve Mesafe Kriteri

Seferde zaman veya mesafe kriterinden hangisinin esas alınacağı hususunda İslâm Hukukçuları iki yol takip etmişlerdir. Hanefi hukukçuları zaman kriterini;⁴⁹ Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî hukukçuları ise mesafe kriterini esas almışlardır.⁵⁰

Mesafe kriterini esas alan hukukçulara göre eskiden olduğu gibi bugün de 16 fersah = 48 mil veya 90 km. sefer mesafesidir. Bu mesafe hangi araçla gidilirse gidilsin, seferle ilgili hükümler geçerli olur. Ancak zaman kriterini esas alan Hanefiler, önceden karada normal yürüyüş ölçüsü olan yaya yürüyüş veya deve yürüyüşüne göre üç gün üç gecelik mesafede sefe-

46 İmâdüddîn b. Ali b. Muhammed b. Alî el-Herrâsî (Kiyâ el-Herrâsî), *Ahkâmu'l-Kur'ân* (Beyrût, y.y, 1983), 1: 62; Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb (et-Tefsîru'l-Kebîr)* (Beyrût, y.y, 1990), 5: 64; Ebû Zekerîyya Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l-Mülhezzeb* (Beyrut, Dâru'l-fikr, ts.), 6: 263.

47 Suyûtî, *el-Eşbâh*, s. 77; İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, s. 84.

48 Bkz. Suyûtî, *el-Eşbâh*, s. 77; İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, s. 84.

49 Serahsî, *el-Mebsût*, 1: 235; Kâsânî, *Bedâiu's-senâi'*, 1: 93; Dâmad Efendi, *Mecma'u'l-enhur*, 1: 161; Yazır, *Hak Dini*, 1: 629; Bilmen, *İlmihâl*, s. 174; bkz. Aktan, "Zaman ve Mesafe Kriteri", s. 229-230; Ahmet Aydın, *İslâm'da Sefer ve Seferiliğe Ait Hükümler* (İstanbul, y.y., 1985), s. 21.

50 Nevevî, *el-Mecmû'*, 6: 263; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmiu' li Ahkâmi'l-Kur'ân* (Beyrût, Dâru'l-fikr, 1987), 2: 227; İbn Kudâme, *Muvaffakuddîn, el-Muğnî*. (Beyrût, Dâru'l-kitâbi'l-arabiyyi, 1972), 2: 94; bkz. Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (İbn Rüşd), *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*, (Beyrut, Daru'l-marife, 1406/1986), 1: 167; Bilmen, *İlmihâl*, s. 174; Aydın, *İslâm'da Sefer*, s. 20-21. Ayrıca sefelik mesafesi hakkında bkz. Suat Erdem, "İslam Hukukunda Seferiliğin Ölçütü", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* sy. 18, 2011, 111-128.

rilik hükümlerini geçerli sayıyorlardı ki,⁵¹ bu da yaklaşık olarak 90 km. dir. Buharlı ve motorlu araçların normal ulaşım vasıtası olmasından sonra, bu hususta Hanefi alimleri arasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Bir görüşe⁵² göre sefer mesafesi (90 km) hangi vasıtayla gidilirse gidilsin, seferlilik gerçekleşir.⁵³ Diğer görüşe göre ise bugünkü vasıtalarla üç günlük mesafeye yolculuk yapılırsa seferlilik ancak o zaman gerçekleşir.⁵⁴

Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır bugün karada trenin, denizde vapurun, normal vasıta olduğunu kabul ederek bir kişinin yolcu sayılıp, sefer ruhsatlarından faydalanabilmesi için trenle gidiyorsa onunla; vapurla gidiyorsa, vapurun normal seyri ile on sekiz saatlik bir mesafe gitmesinin gerektiğini ifade etmektedir.⁵⁵ Ancak, Elmalılı, otomobilin normal vasıtadan süratli olduğunu; uçağın da umumi vasıtalarından olmadığını kaydederek bu ikisinin seferde ölçü alınamayacağını belirtmektedir.⁵⁶ Yine de denizde geminin muteber sayıldığı gibi, uçağın da hava yolunda yegâne muteber vasıta sayılmasının kıyasa ve ihtiyata uygun olduğunu ifade etmektedir.⁵⁷

Karada tren, denizde vapurun mutat olduğu yerlerde yaya veya yelkenli gemi ile giden yolcunun ölçü birimi kendi vasıtasıdır. Çünkü bunlar şeriatın kabul ettiği tabii ve normal ölçü birimlerindedir. Diğerlerinin de bunlar gibi kabul edilmesi bunların, karayolunun temel araçları olduğu gerçeğini ortadan kaldırmaz.⁵⁸

Bu konuda müstakil bir risale yazan eski Erzurum müftülerinden Osman Bektaş, karada mutat vasıtanın tren olduğunu belirtirken;⁵⁹ yine bu konuda müstakil bir kitap yazan Ahmet Aydın, uçak, tren, otobüs veya vapur gibi vasıtalarından hangisiyle yolculuk yapılıyorsa onun normal seyriyle senenin en kısa günlerine göre üç günlük bir mesafe için yola çık-

51 Bkz. Aktan, "Zaman ve Mesafe Kriteri", s. 230.

52 Zamanımızdaki çoğunluğun görüşü bu yöndedir.

53 Bkz. Bilmen, *İlmihâl*, s. 174.

54 Bkz. Yazır, *Hak Dini*, 8: 11-22, 9: 5-13; Osman Bektaş, *Risâletü's-Sefer* (Erzurum, 1990), s. 1; Aydın, *İslâmda Sefer*, s. 21, 54-55; Aktan, "Zaman ve Mesafe Kriteri", s. 230. Elmalılı'nın bu risâlesi tefsirinin 8. ve 9. ciltlerinin baş kısımlarında yayınlanmıştır.

55 Bkz. Yazır, *Hak Dini*, 1: 629-630.

56 Yazır, *Hak Dini*, 1: 630; bkz. Aydın, *İslâmda Sefer*, s. 86-96.

57 Yazır, *Hak Dini*, 1: 630.

58 Yazır, *Hak Dini*, 1: 629-630.

59 Bektaş, *Risâletü's-Sefer*, s. 1-4.

makla seferi olunacağını, bundan aşağısı ile seferî olunamayacağını ifade etmektedir.⁶⁰ Günümüz İslam hukukçularından Hamza Aktan ise, mesafe kriterini esas alanların delillerinin daha sağlam olduğunu belirterek bu kriteri esas almanın daha isabetli olabileceğini ifade etmektedir.⁶¹

1.2.1.2. Seferle İlgili Bazı Ruhsatlar

Seferlikle ilgili, bir kısmına yukarıda değindiğimiz, müstakil çalışmalar⁶² olduğu için biz bu konuyu çok geniş olarak incelemeyeceğiz. Sadece seferlilikle ilgili bazı meseleleri azîmet ve ruhsat yönünden değerlendireceğiz. İnceleyeceğimiz bu meselelerden birincisi seferde/yolculukta namazın kısaltılmasıdır.

1.2.1.2.1. Seferde Namazın Kısaltılması

Yolculukta namazın kısaltılmasının caizliği hususunda ittifak olmakla birlikte, bu kısaltmanın hükmünün farz, vâcib, sünnet olması ile azîmet-ruhsat olması hususunda mezhepler arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Hatta aynı imamdan değişik rivâyetlerin bulunmasının yanında yine aynı mezhebe tabi olan alimler arasında da farklı görüşlere rastlanmaktadır.⁶³

Hanefîlerin çoğunluğu seferde namazı kısaltmanın ruhsat olduğunu ifâde ederek, bunu -ıskat ruhsatı⁶⁴ diye isimlendirdikleri- mecâzî ruhsatın

60 Aydın, *İslâmda Sefer*, s. 98.

61 Aktan, "Zaman ve Mesafe Kriteri", s. 235.

62 Mesela bkz. Dede, Nusret, "Fıkıhta Yolcuya Sağlanan Kolaylıklar", *Dergiabant*, (Güz 2017), c. 5, sy. 10, s. 98-110.

63 Bkz. Ebu'l-Velîd Süleyman b. Hallâf el-Bâcî, *Kitâbü'l-Müntekâ Şerhu Muvattâi İmâm Mâlik* (Beyrût, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye), 2: 248; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, 1: 166, Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *Neylü'l-evtâr şerhu Müntakâ'l-ahbâr min ahâdisi Seyyidi'l-ehyâr* (Beyrût, ts.), 3: 227; Davut Yaylalı, "Seferlilik Hükümleri". *Seferlilik ve Hükümleri* (İstanbul, Ensar neşriyat, 1997), s. 248-249.

64 Hanefî usûlcülerin bu kısma "ıskat ruhsatı" adını vermelerinin sebebi şudur: Bu kısımda azîmet hüküm, aslında meşru olmakla birlikte, ruhsat mahallinde sebebin hukuki sonuç doğurma özelliğini kaybetmesinden dolayı, kulların bir kısmından azîmet hüküm tamamen düşmüştür. Kısaca burada, ruhsat hüküm, azîmeti düşürerek (ıskat ederek) onun yerine geçtiği için "ıskat ruhsatı" ismini almıştır. Bkz. Serahsi, *Usûl*, 1: 120-121; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2: 588; Habbâzî, *el-Muğnî*, s. 89-90; Neseî, *Keşfü'l-esrâr*, 1: 304-305; Muhammed Emin Hüseyin el-Buhârî Emîr Pâdişâh, *Teyşîru't-Tahrîr alâ Kitâbi't-Tahrîr* (Mısır, y.y., 1350), 2: 232; İbn Emîrî'l-Hac, *et-Tahrîr ve't-Tahbîr* (Beyrût, Beyrût, y.y., 1983), 2: 151; İbn Abdîşşekur, *Muhibbullah, Müsellemü's-sübût*, (Bulak, el-Matbaatü'l-emirîyye, 1322.), 1: 118; Vural, *Azîmet ve Ruhsat*, s. 43-45.

ikinci kısmından kabul etmektedirler.⁶⁵ Zira namazı vâcib (farz) kılan sebep yolcu olmayanlar hakkında dört rekât kılmayı gerektirdiği gibi, yolcular hakkında iki rekât kılmayı gerektirmektedir.⁶⁶ Bu görüş sahiplerine göre seferde dört rekâtlık farz namazın iki rekâtı düşerek farz olarak sadece iki rekât kalmıştır.⁶⁷

Bazı Hanefî hukukçuları da namazın önce iki rekât olarak meşru kıldığını belirterek seferde namazı kısa kılmanın ruhsat değil, azîmet olduğunu ifade etmektedirler.⁶⁸

Seferde namazın kısaltılması konusunda İmâm Mâlik'ten farklı rivâyetler gelmiştir. Kendisinden seferde namazın kısaltılmasının farz olduğu görüşü rivâyet edilse de,⁶⁹ onun meşhur görüşüne göre sünnettir.⁷⁰

Şâfiî mezhebi, bu hususta mükellefe muhayyerlik tanıyarak isteyen seferde namazını tam kılabilceğini isteyen kısıltabileceğini kabul etmektedir.⁷¹ Ancak Şâfiî'nin meşhur görüşüne göre yolculuk üç merhaleye ulaşırsa, namazı kısaltmak tam kılmaktan üstündür.⁷²

Hanbelîler de seferde namazı kısaltmanın ruhsat olduğunu kabul etmektedirler. Kişi diğer ruhsatlarda olduğu gibi bu hususta da ruhsattan istifade edip etmemekte muhayyerdir.⁷³ Ahmed b. Hanbel'in meşhur görü-

65 Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, vr, 39 a-b; Pezdevî, *Usûl*, 2: 592-594; Serahsî, *Usûl*, 1: 122; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2: 592-593; İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 2: 232; Mehmed b. Ferâmûz (Molla Hüsrev), *Mir'âtü'l-usûl u'l-Usûl Şerhu Mirkâtî'l-Vusûl* (Mısır, h. 1258), 2: 397. Ruhsatın kısımları hakkında geniş bilgi için bkz. Çalış, *Kolaylaştırma İlkesi*, 124-139; Vural, *Azimet ve Ruhsat*, s. 36-55.

66 Serahsî, *Usûl*, 1: 122; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2: 593; İbn Melek, *Şerhu Menâri'l-envâr*, s. 202; İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 2: 232.

67 Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, vr, 39 a-b.

68 Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, s. 58.

69 Bâcî, *el-Müntekâ*, 2: 248.

70 İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, 1: 166; bkz. Bâcî, *el-Müntekâ*, 1: 248 Mustafa Baktır, "Seferlilik Hükümleri". *Seferlilik ve Hükümleri* (İstanbul, Ensar neşriyat, 1997), s. 7, 332.

71 Ebû İshâk Şirâzî, *el-Mühezzeb* (Beyrut, Dâru'l-fikr, ts.), 4: 334; Nevevî, *el-Mecmu Şerhu'l-Mühezzeb*. (Beyrut, Dâru'-fikir, ts.), 4: 334-335; Rafîî, *Fethu'l-A'ziz*, 4: 428-430; Muhammed Hatib eş-Şirbînî, *Muğnî'l-muhtâc ilâ ma'rifeti meâ'ni elfâzi'l-Minhâc* (İstanbul, y.y., 1958), 1: 263.

72 Ebû Zekerîyya Yahya b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc* (İstanbul, y.y., 1958), 1: 271; Nevevî, *el-Mecmû'*, 4:334-336; el-Mahallî, *Şerhu'l-Celâl*, 1: 121.

73 İbn Kudâme, *Muvaffikuddîn*, *el-Muğnî*, Beyrût, 1972, 2: 107-108; İbn Kudâme, Şemsuddîn el-Makdîsî, *eş-Şerhu'l-Kebir* (Beyrût, 1972), 2: 90-91.

şüne göre, yolcu isterse dört rekâtlı farz namazı iki rekât kılar, isterse tam kılar. Ayrıca Onun bu hususta tevakkuf ettiği de rivâyet olunmaktadır.⁷⁴

Seferde namazı kısaltmanın ruhsat olup vâcib olmadığı görüşünde olanlar, Nisâ sûresi'nin 101. âyetinde geçen “*Yeryüzünde sefere çıktığınız zaman kâfirlerin size kötülük etmelerinden endişe ederseniz namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur...*” ifadesinin namazı kısaltmanın ruhsat olduğuna; vacip/farz olmadığına delalet ettiğini ifade etmektedirler.⁷⁵

Seferde namazı kısaltmanın ruhsat olduğunu gösteren çok sayıda hadîs bulunsa⁷⁶ da bu hususta kendisi ile en çok istidlal edilen, şu hadistir: Hz. Ömer, Hz. Peygamber'e “*Biz emin olduğumuz halde de mi (namazı) kısaltacağız*” diye sorduğunda, Resûlullah (sav) “*Bu, Allah'ın size tasadduk ettiği bir sadakadır. Onun sadakasını kabul ediniz*”⁷⁷ şeklinde cevap vermiştir. Hanefîler bu hadîsi delil getirerek namazı kısaltmanın vâcib olduğuna hükmederken, diğer mezhep mensupları da aynı hadîsle namazı kısaltmanın caiz olduğuna delil getirmektedirler.⁷⁸

Namazın seferde iki rekât kılınmasının azîmet olduğunu kabul edenlere göre namazı tam kılmak ruhsat olmayıp, sünnete muhalefet ve isâettir/kötülüktür.⁷⁹ Çünkü iki rekât olarak farz kılınan namaz yolcu hakkında aynen kalırken yolcu olmayanlar hakkında daha sonra değişerek dört rekât haline gelmiştir. Fakat bu değişme zorluktan kolaylığa değil, kolaylıktan zorluğa olduğu için ruhsat diye isimlendirilemez.⁸⁰ Bu görüşü savunanlar, şu hadisleri delil göstermektedir:⁸¹

74 İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2: 107.

75 Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Üm* (Beyrût, Dâru'l-marife, ۱۳۹۳), 1: 179-180; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2: 108; İbn Kudâme, Şemsuddîn, *eş-Şerhu'l-kebir*, 2: 100.

76 Bkz. Ebu'l Hüseyin b. Haccâc b. Müslim, *es-Sahih* (Beyrut, Dâru'l-kitabi'l-arabiyyi, 1427/2016), “*Salâtü'l-Müsâfirîn*”, 4; Süleyman b. Eş'as b. İshâk es-Sicistânî (Ebû Dâvûd), *Sünenü Ebî Dâvûd* (Beyrût, Dâru İbn Hazm, 1418/1997), “*Salât*”, 270.

77 Müslim, “*Salâtü'l-Müsâfirîn*”, 4; Ebû Dâvûd, “*Salât*”, 270.

78 İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 2: 108; İbn Kudâme, *eş-Şerhu'l-kebir*, 2: 100; bkz. Cemalüddîn Muhammed Abdullah b. Yusuf ez-Zeylaî, *Nasbu'r-râye li Ehadîsi'l-Hidâye* (yy., 1973), 2: 190-192.

79 Kâsânî, *Bedâiu's-senâi'*, 1: 91; Alauddîn Muhammed b. Ali el-Haskefi, *Dürrü'l-Muhtar Şerhu Tenviri'l-Ebsar* (İstanbul, Kahraman Yayınları, 1984), 2: 124, Muhammed Emin İbn Abidîn, *Hâşiyetu Reddî'l-Muhtar ala'd-Dürrü'l-Muhtar* (İstanbul, Kahraman Yayınları 1984), 2: 124.

80 Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, s. 57-58; bkz. Kâsânî, *Bedâiu's-senâi'*, 1: 91; İbn Abidîn, *Reddî'l-Muhtar*, 2: 124.

81 Serahsî, *el-Mebûsât*, 1: 239-240; Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, s. 57-58; Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, 2:

1-Hz. Aişe'den gelen: "Namaz (önce) ikişer rekât olarak farz kılındı. Sonra sefer namazı olduğu gibi bırakıldı. Hazar (ikamet) namazında artış oldu."⁸²

2-Hz. Ömer'den gelen: " Yolcunun namazı... nebinizin lisanı üzere iki rekât olarak tamdır, kısaltma değildir."⁸³

3-İbn Abbas'tan gelen:"Allah, namazı Nebiniz (s.a.v.)in lisanı üzerine mukimlik halinde dört, yolculukta iki ve korku halinde bir rekât olarak farz kıldı."⁸⁴

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Hanefî alimlerinin bu meselede ısrarla üzerinde durdukları husus, seferde namazın kısaltılmasının azîmet veya ruhsat ismini almasından ziyade, kısaltmanın muhakkak vâcib olmasıdır. Zira buna azîmet diyenler de, ruhsat diyenler de kısaltmanın vâcib olduğu hususunda birleşmekle birlikte, konuyla ilgili nasların çokluğundan dolayı bunu azîmet veya ruhsat diye isimlendirmede zaman zaman farklı kanaatler ortaya çıkmaktadır.⁸⁵ Azîmet diyenlere göre bu, azîmet olarak vâcibtir. Ruhsat diyenlere göre de mecâzî ruhsat olup, azîmetini düşürerek onun yerine geçen bir iskat ruhsatıdır.⁸⁶

Hanefîlerin her iki görüşüne göre de kişi seferde öğle namazını dört rekât kıldığı zaman, sabah namazını dört rekât kılmış gibi olur,⁸⁷ bu ise caiz değildir.⁸⁸ Çünkü her iki görüşe göre de, namazı dört rekât olarak kılan yolcunun son iki rekâtı nafilidir.⁸⁹ Nafilinin kasten farza katılması ise, helal olmadığından dolayı farzı tamamlamadan önce nafilayı eda etmek farzı

188-190; Kemaluddîn Muhammed b. Abdilvahid İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-Kadîr* (Beyrût, Dâru'l-fikr, ts.), 2: 32-33; bkz. Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 3: 228.

82 Buhârî, "Taksiru's-Salât", 5; Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 1, 2, 3; Ebû Dâvûd, "Salât", 270.

83 İbn Mâce, *es-Sünen*, "İkametu's-Salât", 73; Zeylaî, *Nasbu'r-râye*, 2: 189; bkz. Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 3: 228.

84 Müslim, "Salâtü'l-Müsâfirîn", 6; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr*, 3: 228.

85 Bkz. İbnü'l-Hümâm, *Fethü'l-Kadîr*, 2: 33; Dâmad Efendi, *Mecma'u'l-enhur*, 1, 161.

86 Bkz. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2: 357-358; Serahsi, *Usûl*, 1: 122; Ebü'l-Mehâsin Fahrüddin Hasen b. Mansûr el-Özkendî (Kâdihân), *Fetâvâ Kâdihân (el-Fetâva'l-Hâniyye)* (Mısır/Bulak: el-Matbaatü'l-kübra'l-emîriyye, 1310), 1: 151; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadîr*, 2: 33; Heyet, *el-Fetâva'l-Hindiye* (Mısır/Bulak: el-Matbaatü'l-kübra'l-emîriyye, 1310), 1: 147.

87 Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, vr, 39 a-b.

88 Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 2: 397.

89 Serahsî, *Usûl*, 1: 122; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2: 593; bkz. Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr el-Kudûrî, *Kitâbü'l-Kudûrî* (İstanbul, Salah Bilici Kitabevi, ts.), s. 20; Ebu'l-Hasan Burhanuddîn Ali b. Ebî Bekr Merğînânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-mübtedi* (Beyrût, Dâru'l-ihyâi't-türâsî'l-arabiyyi, ts.), 1: 80; Abdulganî b. Talîb el-Meydanî, *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb* (İstanbul, ts.), 1: 107.

ifsat eder. Binaenaleyh bu durumda kişi birinci tahiyyata oturmadan dörde tamamlarsa namazı fasit olur.⁹⁰ Çünkü onun farz olarak kılması gereken namaz iki rekât, iki rekâttan sonraki ka'de/oturuş da onun farz olan son oturuşudur (onun için ka'de-i âhiredir). Bu oturuşu yerine getirmeden namazını dörde tamamlayan yolcu namazın farzlarından birini terk ettiği için namazı bozulur. Ancak ikinci rekâttan sonra teşehhüt miktarı oturup daha sonra namazı dörde tamamlarsa farzı yerine getirdiği için namazı tamdır.⁹¹ Lakin selamı geciktirdiği için isâet/kötülük yapmış (müsî') olur.⁹²

Yukarıda bir kısmı verilen naklî ve akli deliller yanında Hz.Peygamber (s.a.v.)'in bütün seferlerinde namazı kısaltması⁹³ ve tam kılmaması bu görüşün üstünlüğünü göstermektedir. Zira eğer tam kılmak üstün olsaydı Resûlullah (s.a.v.) onu ancak bazen terk ederdi. Çünkü O, amellerden ancak üstün olanını tercih ederdi. Sadece ümmetine ruhsatı öğretmek için ef-dal olanı ancak bir iki kere terk ederdi. Yoksa devamlı olarak onun üstün olanı terk etmesi düşünülemez.⁹⁴

1.2.1.2.2. Seferde Orucun Yenilmesi

Sefer ruhsatlarından biri de seferde, daha sonra tutulmak üzere orucun yenilebilmesidir. Bakara suresi 185. âyette; "...Artık sizden kim bu aya yetişirse onu oruçlu geçirsin..." buyurularak oruç emredilmektedir. Ayetteki "men" (her kim) lafzı, umum ifade ettiği için hastayı ve yolcuyla da kapsamaktadır.⁹⁵ Dolayısıyla Ramazan ayına yetişen yolcu oruç tutma emrine muhataptır.⁹⁶ Ancak âyetin devamında gelen; "... Kim de hasta veya yolcu olursa..." kısmıy-

90 Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2: 357. Serahsî, *Usûl*, 1: 122; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2: 593; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 2: 397; bkz. Kudûrî, *el-Kitâb*, s. 20; Merğînânî, *el-Hidâye*, 1: 81; Halebî, İbrahim b. Muhammed, *Mülteka'l-ebhur* (İstanbul: İslam Kitabevi, 1984), s. 48-49; Heyet, *el-Fetâva'l-Hindiye*, 1: 147; Dâmad Efendi, *Mecma'u'l-ehur*, 1: 162; Meydanî, *el-Lübâb*, 1: 107.

91 Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2: 357; Merğînânî, *el-Hidâye*, 1: 81, Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmud b. Ahmed el-Aynî, *el-Binâye fi Şerhi'l-Hidâye* (Beyrût, Dâru'l-fikr, 1411/1990), 3: 15.

92 Merğînânî, *el-Hidâye*, 1: 80-81, Aynî, *el-Binâye*, 3: 15; Halebî, *Mülteka'l-ebhur*, s. 49; Hindiye, 1: 147; Dâmad Efendi, *Mecma'u'l-ehur*, 1: 162; Haskefî, *Dürrü'l-muhtâr*, 2: 124; Meydanî, *el-Lübâb*, 1: 107. Karşılaştırma için bkz. Çalış, *Kolaylaştırma İlkesi*, 101-105.

93 Bkz. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2: 357; Şâh Velîyyullâh ed-Dihlevî, *Huccetullâhi'l-Bâliğa* (Beyrut, Dâru'l-marîfe, 1418/1997), 2: 42; Şevkanî, *Neylû'l-evtâr*, 3: 229.

94 Bkz. Kâsânî, *Bedâiu's-Senâi'*, 1: 92; Şevkânî, *Neylû'l-evtâr*, 3: 229; Baktır, "Seferilikte Azimet-Ruhsat", s. 328-329.

95 Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2: 582.

96 Bkz. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1: 295.

la, oruç tutma hükmü müsait günlere yetişinceye kadar tehir edilmiştir.⁹⁷ Bu âyet yolculukta orucu yemenin ruhsat olduğunu açıkça göstermektedir. Dolayısıyla misafir, oruç tutmakla yeme arasında muhayerdir.⁹⁸ Dilerse azîmet tarafını alarak orucunu tutar, dilerse ruhsattan istifade ederek yolculuk esnasında orucunu yer, sonra kaza eder.

Sebeb tamam olduktan sonra onun hükmü geriye kalsa bile bu hükmü hemen yerine getirmek sahihtir. Bundan dolayı vadeli borcu hemen ödemek sahih olduğu gibi⁹⁹ misafirin sefer halinde, hastanın da hastalık halinde oruçlarını eda etmeleri sahihtir. Bu hallerinde oruçlarını eda ederlerse, ramazan orucunu eda etmiş olurlar.¹⁰⁰ Ayrıca misafir ve hasta ramazanda oruç tutmayıp kaza edecek günlere de yetişmeden ölürse, ramazandan önce ölmüş gibi kendisine bir şey lazım gelmez.¹⁰¹

Hanefîlere göre ramazanda yolculuk, kişiye meşakkat verip onu zayıf düşürerek zarar vermediği müddetçe orucun tutulması evladır.¹⁰² Seferde oruç tutmanın kendisine zarar vermesi durumunda ise kişinin oruç tutması haram, orucunu bozarak tutmaması vâcibtir.¹⁰³ Birçoğuna kaynakçada yer verdiğimiz Hanefî kaynaklarında bu hususta farklı görüşe rastlayamadık.¹⁰⁴

Mâlikî mezhebinde bu hususta farklı görüşler mevcuttur. İbnü'l- Arabî, Kurtubî, İbn Rüşd ve Zühaylî, İmâm Mâlik'in seferde oruç tutmanın yemeden üstün olduğuna hükmettiğini belirtmişlerdir.¹⁰⁵ Kurtubî'nin bir başka ifadesine göre ise Mâlikî mezhebinin asıl görüşünün her hangi bir üstünlük değil, mutlak muhayerlik olduğu yönündedir.¹⁰⁶

97 Bakara, 2/185.

98 Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, vr. 38b; Serahsî, *Usûl*, 1: 119; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 2: 395; Muhammed Emin Huseynî (Emir Padişah), *Teyşîru't-Tahrîr alâ Kitabi't-Tahrîr (et-Tahrîr ile birlikte)* (Mısır; y.y., 1350), 2: 229; Muhammed b. Nizamiddîn el-Ensârî, *Fevâtihu'r-Rehamût Şerhu Müsellemi's-Sübût* (Bulak, el-Matbaatü'l-emiriyye, 1322), 1: 117.

99 Serahsî, *Usûl*, 1: 119.

100 Bkz. Serahsî, *Usûl*, 1: 119; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2: 582; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 2: 395.

101 Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, vr., 38b; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2: 583.

102 Pezdevî, *Usûl*, 2: 583-584; Serahsî, *Usûl*, 1: 119; İbn Abdışşekur, *Müsellemü's-sübût*, 1: 118, Vehbe Zuhaylî, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, Çev. Heyet. (İstanbul, Bilimevi Bas. Yay., 2006), 3: 175.

103 Zuhaylî, *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi*, 3: 175.

104 Kaynakçada isimlerine yer verdiğimiz Hanefî kitaplarının ilgili yerlerine bakılabilir.

105 Ebubekr Muhammed b. Abdillâh (İbnü'l-Arabî), *Ahkâmü'l-Kur'ân* (Beyrût, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1988), 1: 114-115; Kurtubî, *el-Câmi'*, 2: 280.

106 Kurtubî, *el-Câmi'*, 2: 280.

Kaynaklarda Şâfiîlerin bu husustaki görüşü hakkında farklı bilgiler yer almaktadır.¹⁰⁷ Ancak Şâfiî mezhebindeki asıl görüşe göre, oruç tutmakla kişi zarar görmediği müddetçe oruç efdal, oruç sebebiyle zarar görürse yemek/oruç tutmamak daha üstündür.¹⁰⁸

Hanbelîlere göre ise seferde orucu yemek daha üstün olup;¹⁰⁹ her hangi bir sıkıntı ve zorluk olmasa da orucu bozmak sünnet, tutmak mekruhtur.¹¹⁰

Şimdi de bu görüşlerin dayandığı naklî ve aklî delilleri inceleyelim:

Orucun üstün olduğu görüşünü benimseyenler, oruç tutmamaya ruhsat veren âyetin devamında gelen "...Eğer bilerseniz oruç tutmanız sizin için daha hayırlıdır..."¹¹¹ kısmının umum olmasının bunu açıkça ifade ettiğini delil getirmektedirler.¹¹²

Seferde orucu yemenin üstün olduğu görüşünü kabul edenler ise ilgili âyetin devamında gelen Bakara suresi 185. âyetin "...Allah sizin için kolaylık diler, zorluk dilemez..." bölümü¹¹³ ve "Seferde oruç tutmak iyilik değildir"¹¹⁴ hadîsi ile istidlal etmektedirler.¹¹⁵

Enes b. Mâlik'ten rivayet edilen şu hadîsi şerif ise seferde oruç tutup-tutmama hususunda muhayerlik olduğunu göstermektedir:¹¹⁶ "Biz Resûlullah (s.a.v.)'ın ashâbı ile beraber Ramazan'da yolculuk yapıyorduk. Bizden bir kısmımız oruç tutuyorduk, bir kısmımız yiyorduk. Bazımız namazı tam kılıyor, bazımız ise namazı kısaltıyorduk. Oruç tutan tutmayanı, tutmayan da tutanı, namazı kısaltan tam kılanı, tam kılan da kısaltanı ayıplamıyordu"¹¹⁷

107 Bkz. *Usûl*, 2: 584; Serahsî, *Usûl*, 1: 119; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1: 114-115; Kurtubî, *el-Câmi'*, 2: 280.

108 Şîrâzî, *el-Mühhezzeb*, 6: 260; Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazâlî, *el-Vecîz fî Fıkhi'l-Mezhebi'l-İmâmî's-Şâfiî* (İstanbul, y.y., 1318), 1: 62; Nevevî, *el-Mecmû'*, 6: 261.

109 İbn Rüşd, *Bidâyetu'l-Müctehid*, 1: 296; Kurtubî, *el-Câmi'*, 2: 280.

110 Zuhaylî, *İslâm Fıkhi Ansiklopedisi*, 3: 175; Baktır, *Seferilikte Azimet-Ruhsat*, s. 333; Yaylalı, "Seferilik Hükümleri", s. 265.

111 Bakara, 2/184.

112 Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1: 251; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1: 115; Yazır, *Hak Dini*, 1: 655.

113 Kurtubî, *el-Câmi'*, 2: 280.

114 Müslim, "Sıyâm", 92; Ebû Dâvûd, "Sıyâm", 43.

115 İbn Rüşd, *Bidâyetu'l-Müctehid*, 1: 296.

116 İbn Rüşd, *Bidâyetu'l-Müctehid*, 1: 296.

117 Ebubekr Ahmed el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübra* (Beirut, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, ts.) 4: 410; bkz. İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1: 115; Kurtubî, *el-Câmi'*, 2: 280.

Ancak daha önce de ifade edildiği gibi, oruç tutmanın, tutmamaktan daha üstün olması için orucun kişiye zarar vermemesi gerekir. Şâyet oruç tutmak yolcuya veya hastaya zarar verirse bu durumda orucu yeme ruhsatından istifade etmek daha üstündür.¹¹⁸ Çünkü hastalıkta ve yolculukta meşakkatin bulunması bu kişilerden o günlerde oruç tutmanın vâcib olduğu hükmünü kaldırmıştır. Bu Allah Teâlâ'nın bir ikramıdır. Yolcu ve hasta kendisine zarar veren bir meşakkatle beraber acele ederek oruç tutmak suretiyle kendisine yapılan bu ikramı reddetmiş olur. Allah'ın ikramını reddetmek ise bir iyilik olmayacağından bu durumda oruçta ısrar etmek iyilik değil aksine kötülük olur.¹¹⁹

Hasta ve yolcu oruç tutmaya devam ettiğinde, öleceğinden korkarsa orucunu yemesi gerekir.¹²⁰ Kişi hasta ve yolcuya tanınan oruç tutmama ruhsatını¹²¹ ve orucun kendisine zarar verdiğini bildiği halde oruca devam eder ve ölürse günahkâr olur.¹²² Çünkü kişinin oruç tutma adına sağlığını tehlikeye atarak canına kıyma hakkı yoktur.¹²³ Kaldı ki bu kişi Allah Teâlâ'nın sorumlu tutmadığı bir iş sebebiyle kendisini tehlikeye atmaktadır.¹²⁴ Allah, bu durumda olan kişinin orucunu tehir ettiği halde o, kendisinin ölümüne sebep olacak bir şekilde oruç tutmakla haram işlemiştir. Bu şekilde oruç tutarak kendi ölümüne sebep olmak düşmanla savaştığı kılıcıyla kendisini öldürmek gibidir ki bu da haramdır.¹²⁵ Hâlbuki yolcu hakkında meşru olan; ya orucunu tehir etmesi veya kendisine zarar vermeyecek kolay bir şekilde tutmasıdır. Acele edip kendini helake götürecektir bir şekilde oruç tutması ise, meşru olmadığından böyle hareket etmekle meşru olanı değiştirmiş olmaktadır.¹²⁶ Mazeret olmadığı halde meşru olanı değiştirmenin haram/günah olacağı ise açıktır. Kendisine zarar verme pahasına da olsa

118 Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, vr. 38b; Pezdevî, *Usûl*, 2: 583-584; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 2: 395.

119 Bkz. Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, vr. 39b.

120 Serahsî, *Usûl*, 1: 119- 120; Neseî, *Keşf*, 1: 303; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2: 586.

121 Ensârî, *Fevâtihu'r-rehamût*, 1: 118.

122 Neseî, *Keşfü'l-esrâr*, 1: 303; İbn Melek, *Şerhu Menâri'l-envâr*, s. 201; Molla Husrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 2: 395.

123 Pezdevî, *Usûl*, 2: 586-587.

124 Ensârî, *Fevâtihu'r-rehamût*, 1: 118.

125 Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2: 586.

126 Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2: 586.

meşru olanı değiştirmenin günah olacağı ise açıktır. Hatta burada günaha sebep olan iki husus bulunmaktadır; birincisi meşru olanı değiştirme, ikincisi ise kendine zarar verme.¹²⁷

1.2.2. Hastalık

Ruhsat sebeplerinden biri de hastalıktır. Âyet ve hadislerde teyemmüm konusunda kolaylık içeren bir takım hükümler vardır. Bunlardan bir kısmı su bulunmadığı zaman teyemmümü emreden nasslar olduğu gibi, bir kısmı da su bulunduğu halde ölüm veya hastalık korkusundan dolayı teyemmüme ruhsat veren nasslardır. Teyemmüm âyeti olarak meşhur olan Maide suresinin 6. âyeti¹²⁸ ile Nisa suresinin 43. âyetlerdeki hastalık ve sefer kayıtlarının, suyu bulmaya veya kullanmaya mani olan özürleri; tuvaletten gelmek veya kadına dokunmanın abdesti veya guslü icap ettiren sebepleri; suyu bulamamanın da, bunların yerine teyemmümün sahih olmasının şartını göstermektedir.¹²⁹

Bir yolculuk esnasında Resûlullah (s.a.v.) cemaata namaz kıldırdıktan sonra bir sahabinin cünüp olup, suyu da olmadığından dolayı, namazı kılmadığını öğrendiğinde, “(Şu) yeryüzündeki temiz toprağa bak, o sana yeter.”¹³⁰ buyurarak su bulunmadığında teyemmüme ruhsat verildiğini bildirmiştir.

Ayrıca su bulunsa bile, ölüm, hasta olma, susuz kalma korkusu vs. gibi sebeplerle de teyemmüm edilebileceğine ruhsat verilmiştir. Câbir (r.a.)’dan rivâyet edildiğine göre bir seferde başına taş değip yaralanan bir sahabe ihtilam olmuştu. Bu sahabe arkadaşlarına kendisi için teyemmüm ruhsatı olup olmadığını sorduğunda onlar, “suyu kullanabildiğini, bu yüzden teyemmüm

127 Karşılaştırmak için bkz. Çalış, *Kolaylaştırma İlkesi*, s. 108-111.

128 Teyemmüm âyeti olarak meşhur olan Maide suresinin 6. âyeti mealen şöyledir: “Ey iman edenler namaz kılmaya kalktığınız zaman yüzlerinizi dirseklerinize kadar ellerinizi, başlarınızı meshedip, topuklara kadar ayaklarınızı yıkayın. Eğer cünüp oldunuz ise, boy abdesti alın, hasta yahut yolculuk halinde bulunursanız yahut biriniz tuvaletten gelirse yahut ta kadınlara dokunmuşsanız (cinsi birleşme yapmışsanız) ve bu halde su bulamamışsanız, temiz toprakla teyemmüm edin de yüzünüzü ve (dirseklere kadar) ellerinizi onunla meshedin. Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez; Fakat sizi tertemiz kılmak ve size (ihsan ettiği) nimetini tamamlamak ister; umulur ki şükredersiniz.” Bkz Nisa, 4/43

129 Yazır, *Hak Dini*, 3: 1588-1589. Bu ayetin nüzul sebebi için bkz. Buhârî, “Teyemmüm”, 1; Müslim, “Hayz”, 108; Ebû Dâvûd, “Tahâre”, 123.

130 Buhârî, “Teyemmüm”, 9; Nesâî, “Tahâret”, 202; Ahmed, 4: 434;

ruhsatından faydalanamayacağını” söylediler. Bu sahabi de su ile yıkandı ve bundan dolayı hastalanarak öldü. Bu olay Resûlullah (s.a.v.)’e intikal edince şöyle buyurdu: “O adamı öldürdüler Allah da onları öldürsün. Dikkat ediniz ve bilmediğiniz şeyi sorunuz. Zira bilmezliğin şifası sormaktır. O adamın teyemmüm edip suyu yaraya dokundurması kâfi idi.” Atâ, Resûlullah’tan şöyle bir rivâyetin ulaştığını da ilave eder: “Yaranın üzerine bir bez sarması, üzerine meshetmesi ve vücudunun kalan yerini yıkaması kâfidir.”¹³¹

Hasta ve yolcuların namazları ve oruçları hakkında da bir kısım ruhsatlar verilmiştir. Hasta bir sahabînin Hz. Peygamber’den nasıl namaz kılması gerektiğini sorması üzerine Resûlullah (s.a.v.) ona cevaben, “*Ayakta, gücün yetmezse oturarak, ona da gücün yetmezse yan yatarak kıl*”¹³² buyurarak, namazı ayakta kılmaya gücü yetmeyenlerin oturarak, ona da gücü yetmezse yan yatarak kılabileceğini bildirmiştir.

Namazda olduğu gibi oruç hususunda da hasta ve yolculara bazı kolaylıklar tanınmıştır. Bakara suresinde geçen “...Sizden kim hasta olur veya sefer üzere bulunursa, diğer sayılı günler orucunu tutar...”¹³³ ayetin zahirine göre hastalığın zarar verip vermemesine bakılmaksızın hasta ismini alan herkesin daha sonra kaza etmek üzere orucunu yemesi caiz olduğu belirtilmekle beraber,¹³⁴ Ramazanda orucu yeme ruhsatına sebep olan hastalığın ölçüsü hakkında farklı görüşler mevcuttur.¹³⁵

İslâm hukukçularının büyük çoğunluğuna göre, orucu mübah kılan hastalığın ölçüsü, oruç sebebiyle hastalığın artması veya iyileşmesinin gecikmesi suretiyle sahibinin zarar görmesidir.¹³⁶ Oruç sebebiyle zarar görmekten korkmayan kimsenin orucunu tutması gerekir.¹³⁷

Vehbe Zuhayli, bazı doktorlara göre, oruç tutmamayı mübah kılan hastalıklardan birkaçını şöyle sıralamaktadır: Şiddetli kalp hastalığı, ciğer

131 İbn Mâce, “Tahâre”, 93. Ayrıca bkz. Baktır, *Zarûret Hâli*, s. 34-35; 39-40.

132 Buhârî, “Taksîru’s-Salât”, 19; Ebû Dâvûd, “Salât”, 179.

133 Bakara, 2/184.

134 Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1: 243; İbn Rüşd, *Bidâyetü’l-Müctehid*, 1: 295; Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 5: 63; İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1: 110.

135 Bkz. Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1: 243-244; Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 5: 63; İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1: 110

136 Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1: 244; Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 5: 63; İbn Kudâme, Şemsüddîn, *eş-Şerhu’l-kebîr*, 3: 16; bkz. İbnü’l-Arabî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1: 110; İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, s. 84.

137 Cessâs, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 1: 244; bkz. Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 5: 64.

iltihabı, ciğer veremi, kanserler, had safhadaki böbrek iltihabı, idrar yollarında taş bulunan ve düşürmekte olanlar, damar sertliği, şiddetli şeker hastalığı gibi hastalıklardır. Bu hastalık, diş ağrısı, parmak ağrısı, çıban vb. hastalıklarda olduğu gibi, kişinin oruç tutması halinde kendisine zarar veremeyecek hastalıklardan ise orucunu bozmasına ruhsat verilemez.¹³⁸

Yukarıda da değinildiği gibi hastalığın, ramazan orucunu bozmayı mübah kılmasının yanında başka ruhsatlara da sebep olması da söz konusudur. Şöyle ki, hasta, farz namazlarını durumuna göre oturarak, yan yatarak ve ima ile kılabilir.¹³⁹ Cemaatten hasıl olacak faziletin elde edilmesiyle birlikte cemaatten geri kalabilir.¹⁴⁰ Hac ve umrede şeytan taşlamak için vekil tayin edebilir.¹⁴¹

1.2.3. Zarûret

Ruhsat sebeplerinden biri olan zaruret lügatte ihtiyaç, uzaklaştırma imkanı olmayan zorluk ve meşakkat manalarına gelmektedir.¹⁴²

İstılâhî manada zarûretin birçok tarifi yapılmıştır. Bunlardan bazıları zarûret halinin sanki açlık ve susuzluktan dolayı ölüm tehlikesi ile karşı karşıya kalmakla sınırlı olduğu fikrini ihsas ettirmektedir. Cessâs'ın yapmış olduğu tarif buna güzel bir örnektir. O zarureti, "yemeyi terk etmekten dolayı, canına veya bazı organlarına bir zarar gelmesinden korkmak" diye tarif etmektedir.¹⁴³

Mahmesani zarûret halini "kişinin dinini, canını, malını, aklını veya neslini helak olmaktan koruma zorunda kaldığı hal" diye tarif etmektedir.¹⁴⁴

138 Zuhaylî, *İslâm Fıkhi Ansiklopedisi*, 3: 176 ve dipnot: 3. Hastalık sebebiyle tanınan daha fazla ruhsat örnekleri ile benzer ve farklı değerlendirmeler için bkz. Çalış, *Kolaylaştırma İlkesi*, s. 111-115.

139 Suyûtî, *el-Eşbâh*, s. 77; İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, s. 84

140 Suyûtî, *el-Eşbâh*, s. 77; İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, s. 84

141 Suyûtî, *el-Eşbâh*, s. 77; İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, s. 84.

142 Bkz. Âsım Efendi, *Kâmus Tercümesi*, 2: 490; Baktır, *Zarûret Hâli*, s. 11.

143 Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1: 181. Başka zaruret tarifleri için bkz. Şâfiî, *el-Üm*, 2., 252; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 9: 74; Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-ahkâm* (İstanbul, Matbaa-i Tevsi-i Tibaat, 1330), 179.

144 Mahmesani, Subhi, *Felsefetü't-Teşri fi'l-İslâm*, (yy., 1952), s. 206. Diğer tarifler için bkz. Muhammed Ebû Zehre, *Usûlü'l-fikh*, (İst., ts.), s. 45; Abdülkerîm Zeydân, *el-Medhal li Dirâseti'ş-Şerîati'l-İslâmiyye* (Bağdat, y.y., 1969), s. 84; Abdülkerîm Zeydân, *Halâtu'z-zarure fi Şerîati'l-İslâmiyye* (Beyrût, y.y., 1988), s. 10 vd; Cemil Muhammed b. Mubarek, *Nazariyyetu'z-zarûretu'ş-Şerîyye*, Mısır, y.y., 1988, s. 21-30.

Mekasid-i şer'îyyenin hepsini içine aldığından dolayı, Mahmesani'nin bu tarifinin, zarûret tariflerinin en kapsamlısı olduğu söylenebilir.

1.2.3.1. Zarûretin Ruhsata Etkisi

Ruhsata sebep olan şeylerden en açık olanı zarûrettir. Çünkü genel olarak ruhsat sebebi kabul edilen meşakkat en fazla kendisini zarûrette göstermektedir. Bundan dolayı her nerede zarûret bulunursa orada ruhsat söz konusu olmaktadır.¹⁴⁵ "Zarûretler yasak olan şeyleri mübah kılar."¹⁴⁶ kaidesinde olduğu gibi zarûretin ruhsat sebebi olduğunu ifade eden küllî kaideler de mevcuttur.¹⁴⁷

Şimdi zaruret sebebiyle sabit olan bazı ruhsatları inceleyebiliriz.

1.2.3.2. Zarûretle İlgili Bazı Ruhsat Örnekleri

1.2.3.2.1. İzdırâr Halinde Murdar Et Yemek

Bazı yiyecek ve içeceklerin haram kılındığı Kitap ve Sünnetle sabittir. Murdar hayvan eti/meyte, kan, domuz eti, içki vb. şeyler bunlardandır. Dolayısıyla bir müslümanın zarûret olmaksızın haram olan bu şeylerden istifade etmesi caiz değildir. Ancak zarûret halinde buna ruhsat vardır. Yani ızdırâr halinde bulunan kimsenin bunlardan istifade etmesinin caiz olduğunu ifade eden âyetler mevcut olduğu için bu durumda murdar etten yemenin caizliği hususunda İslâm hukukçuları arasında görüş ayrılığı bulunmayıp hemen herkes darda kalan kimsenin ölmek için böyle bir etten yiyebileceğini söylemektedir.¹⁴⁸

Bakara suresi 173. âyette: "Allah size yalnızca murdar eti, kanı, domuz etini, ve Allah'tan başkasının adına kesilmiş olanı haram kıldı. Ama biri zorda kalırsa, haksızlığa sapmadıkça, sınırı aşmadıkça kendisine günah günah yoktur. Biliniz ki Allah bağışlayıcıdır çokça merhametlidir" buyrulmakta ve Maide suresi 3. âyette, haram kılınan etler sayıldıktan sonra "...Kim gönülden günaha yönelmiş olmamak üzere açlık halinde dara düşerse (haram etlerden) yiyebilir. Çün-

145 Bkz. Cemil Muhammed, *Nazariyye*, s. 245; Udeh, Abdülkadir, *Mukayeseli İslâm Hukuku* trc. Ali Şafak, (Ankara, Rehber Yayınları, 1990), 2: 165-168.

146 Mecelle, mad. 21; bkz. İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, s. 94; Hâdimî, Ebû Saïd Muhammed b. Mustafa, *Mecâmi'u'l-Hakâyık* (Dâru't-tibaati'l-arabiye, 1288), s. 323.

147 Bkz. İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, s. 94; Mustafa b. Muhammed Güzelhisari, *Menâfi'u'd-dekâik fi-Şerhi Mecâmi'il-Hakâyık*, (Dâru't-tibaati'l-arabiye, 1288), s. 323.

148 Bkz. Şâfiî, *el-Üm*, 2: 252-253; Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân fi te'vili'l-Kur'ân* (Beyrût, y.y., 1992), 4: 425; bkz. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1: 177-178; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1: 82-83; Kurtubî, *el-Cami'*, 2: 224-228.

kü Allah çok bağışlayıcı ve esirgeyicidir." buyrulmaktadır. En'am suresi 119. âyette ise, "...Oysa Allah, çaresiz yemek zorunda kaldığınızın dışında, haram kıldığı şeyleri size açıklamıştır." şeklinde buyrulmaktadır.

Bu âyetler zarûret halinde murdar etten yemenin caiz olacağını açıkça gösterdiği gibi,¹⁴⁹ *Eşbâh-Nezâir ve Kavâid kitaplarında* yer alan : "Zarûretler memnu (haram) olan şeyleri mübah kılar."¹⁵⁰ kaidesi de bu ve benzeri âyetlerin içerdiği manalardan çıkarılmıştır.¹⁵¹

İslâm hukukçularının çoğunluğu zarûret halinde murdar etten yeme-yi yine bu durumda içki içmeyi ruhsat olarak kabul etmelerine rağmen,¹⁵² Kiyâ el-Harrâsî gibi bazı alimler de bu durumda olan kişinin laşeden yemesinin ruhsat olmayıp, vâcib olan bir azîmet olduğunu belirtmektedir.¹⁵³ Gazâlî, İbn Kudâme, Âmidî ve İbn Bedrân gibi hukukçular ise ızdırâr halinde meyteden yemenin bir yönüyle azîmet, bir yönüyle de ruhsat olduğunu kabul etmektedirler.¹⁵⁴ Bunlardan Gazâlî, İbn Kudâme ve İbn Bedrân göre, darda kalan kimsenin murdar hayvanın etinden yemesinden dolayı ceza gerekmemesi açısından ruhsat; onu yememesinden dolayı cezanın vâcib olması açısından ise azimettir.¹⁵⁵ Âmidî ise ızdırâr halinde murdar etten/laşeden yemenin, canı korumanın vâcibliği yönünden azîmet olduğunu; meytenin haramlık sebebi olan ondaki pislik cihetinin devam etmesi yönünden ise ruhsat olduğunu söylemektedir.¹⁵⁶

1.2.3.2.2. Iızdırâr Halinde İçki İçmek

Iızdırâr halinde meyteden yemenin caizliği hususunda ittifak edilmesine rağmen içkinin caizliğinde ihtilaf edilmiştir. Hanefîler ızdırâr halinde

149 Bkz. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1: 177-178; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1: 81-82; Kurtubî, *a.g.e.*, 2: 224-225.

150 Mecelle, mad. 21, bkz. İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, s. 94; Hadimi, Mecami, 323.

151 Yazır, *Hak Dini*, 1: 591.

152 Pezdevî, *Usûl*, 2: 590; Serahsî, *Usûl*, 1: 121-122; İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 2: 232; Yazır, *Hak Dini*, 1: 591.

153 Kiyâ el-Herrâsî, *ahkâmü'l-Kur'ân*, 1: 42.

154 Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*, (Bulak, el-Matbaatü'l-emiriyye, 1322), 1: 98-99; İbn Kudâme, *Ravzatu'n-nâzır*, 1: 174; Ebü'l-Hasan Seyfüddîn Ali b. Muhammed es-Sa'lebî (el-Âmidî), *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm* (Beyrût, 1985), 1: 114.

155 Gazâlî, *el-Müstasfâ*, 1: 98-99; İbn Kudâme, *Ravzatu'n-nâzır*, 1: 174; İbn Bedrân, *Nüzhëtü'l-Hâtır*, 1: 174-75.

156 Âmidî, *el-İhkâm*, 1: 114.

içkinin içilmesine ruhsat verildiğini kabul etmektedirler.¹⁵⁷ İmâm Mâlik ve İmâm Şâfiî, içkinin açlık ve susuzluğu artıracığını belirterek susuzluktan dolayı içkinin içilemeyeceğini ifade etmekte,¹⁵⁸ meyte ile içki arasında farklı şekilde hüküm vermelerini da Allah'ın, içkiyi mutlak olarak, meyteyi ise zarûretin bulunmaması şartıyla haram kıldığına bağlamaktadırlar.¹⁵⁹

İzdirâr halinde meyteden yemenin ruhsatlığını kabul eden alimlerden bir kısmı onun vâcib olduğunu söylerken bir kısmı da vâcib olmayıp mübah olduğunu söylemektedirler.¹⁶⁰ Hanefîlerden büyük çoğunluk bu durumda ruhsatın ıskat ruhsatı olduğunu, dolayısıyla azîmet hüküm olan haramlığın kalktığını, ruhsat hükmün onun yerine geçtiğini böylece meyteden yemenin mübaha dönüştüğünü, hatta ölmek için vâcib hale geldiğini, ifade etmektedirler.¹⁶¹ Pezdevî, Serahsî, İbnü'l-Hümâm, Molla Hüsrev vb. Hanefî hukukçuları bu görüştedir.¹⁶²

Diğer görüşe göre ise bu durumda meyteden yemek ve içki içmek mübah hale gelmeyip, zarûret halinde küfür kelimesini söylemeye ve başkasının malını yemeye ruhsat verildiği gibi burada da canı korumak için meyteden yemeye ruhsat verilmiştir.¹⁶³

Ruhsatı hüküm açısından kısımlara ayıran Mâlikî ve Şâfiî hukukçuları da bu meseleyi vâcib olan ruhsata misal vermektedirler.¹⁶⁴

Bu görüş ayrılığına konuyla ilgili nassların farklı yorumlanması ve buna bağlı olarak farklı aklî izahların yapılması sebep olmaktadır. Haramlık hük-

157 Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1: 181-182; bkz. Çalış, *Kolaylaştırma İlkesi*, s. 124.

158 Şâfiî, *el-Üm*, 2: 253; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1: 181; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1: 83; Kurtubî, *el-Câmi'*, 2: 228.

159 İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1: 83; Kurtubî, *el-Câmi'*, 2: 228.

160 Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2: 590; İsmail Hakkı İzmirî, *Hâşiyetü'l-İzmirî alâ Mirâti'l-usûl Şerhi Mirkâtü'l-Vusûl*, Kahire, y.y., 1258, 2: 396.

161 Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2: 590; İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 2: 232; Güzellhisarî, *Menâfi'u'd-Dekâik*, s. 266.

162 Pezdevî, *Usûl*, 2: 590; Serahsî, *Usûl*, 1: 121-122; İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 2: 232; Molla Hüsrev, *Mirâti'l-usûl*, 2: 396,

163 Bkz. Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2: 590; İbn Melek, *Şerhu Menâri'l-envâr*, s. 202; İzmirî, *Hâşiyetü'l-İzmirî*, 2: 396.

164 Bkz. Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *el-Mahsûl fi ilmi usûli'l-fikh*. (Riyad, Muhammed b. Suud İslam Üniversitesi Yayınları, 1400), 1: 154; Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer (İbnü'l-Hâcib), *Muhtasarü'l-Müntehâ*, (Taftazânî şerhi ile birlikte) (Mısır, 1316), 2: 7, Nevevî, *el-Mecmû'*, 4: 336; Şihabüddîn Ebu'l-Abbas Ahmed b. İdris el-Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl fi'l-Usûl* (Mısır, Matbaatü'l-hayriyye, 1306/1888), s. 41.

münün devam edip sadece ruhsat verildiğini söyleyenler, Bakara 173. ve Maide 3. âyetleri şu şeklide yorumlamaktadırlar: Kimi, zarûret, açlık halinde kendisini günahkâr edecek şeye meyletmeksizin bu zikredilen haramları yemek-içmek zorunda bırakırsa (mecbur ederse) Allah ğafurdur, kendisine haram kılınanlardan yediği için onu bağışlar, bu hususta kendilerine ruhsat vermekle dostlarına merhamet eder.¹⁶⁵ Zira bu âyetlerde zarûretten sonra mağfiretin zikredilmesi burada haramlığın bulunduğunu göstermektedir. Ancak, Allah Teâlâ kullarına merhamet ettiği için bu durumda haramları yemelerinden dolayı onlardan muahezeyi/ikabı kaldırmıştır.¹⁶⁶

Bu görüş sahipleri aklen de şu açıklamayı yapmaktadırlar: Bu şeylerin haramlığı kendilerinde bulunan pislik ve zarar sıfatlarından dolayıdır. Bu sıfatlar da zarûret halinde yok olmadığı için, ilgili maddeler önceden olduğu gibi haram olarak kalmakla birlikte zarûretten dolayı bunlardan faydalanmaya ruhsat verilmiştir.¹⁶⁷

Zarûret halinde haramlığın düşüp onun yerini mübahlık hükmünün aldığı söyleyen hukukçular, “...*Oysa Allah, çaresiz yemek zorunda kaldığımız dışında, haram kıldığı şey...*”¹⁶⁸ ayeti ile istidlal ederek, bu şeylerin normal zamanlarda haram kılınmış olup ızdırâr halinde mübah olduğunu; dolayısıyla ızdırâr halindeki mübahlığın aynen ihtiyar halindeki haramlık gibi âyet ile sabit olduğunu ifade etmektedirler.¹⁶⁹

Bu görüş sahipleri aklen de görüşlerini şu şekilde açıklamakta ve diğer gruba cevap vermektedirler: Meyte ve içkinin haramlık sebebi akli ve bedeni, bunlarda bulunan pislikten korumaktır.¹⁷⁰ Ancak kişi zarûret halinde bunları yiyip içmediği zaman öleceğinden korkarsa cüz’ü (aklı sarhoşluktan-bedeni hastalıktan) koruma uğruna küllü (canını) kaybetmesi söz konusu olmaktadır. Parça uğruna bütünü kaybetmek doğru olmadığından dolayı bunları haram kılan (muharrim) sebep, zarûret halinde düşerek bu şeylerden yiyip içmenin haramlık hükmü (bu halde) mübahlığa dönüşmektedir.¹⁷¹

165 Bakara, 2/173; Maide, 5/3.

166 Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2: 590; İzmirî, *Hâşiyetü'l-İzmirî*, 2: 396.

167 Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2: 591; İzmirî, *Hâşiyetü'l-İzmirî*, 2: 397.

168 En'am, 6/119.

169 Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2: 591; İzmirî, *Hâşiyetü'l-İzmirî*, 2: 397.

170 Pezdevî, *Usûl*, 2: 590-591; Serahsî, *Usûl*, 1: 121-122; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2: 590-591.

171 Pezdevî, *Usûl*, 2: 590-591; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 2: 591; bkz. Molla Hüsrev,

Bu ihtilafın pratiğe yansıyan yönü şudur: Mesela içki içmek veya murdar etten yemek zorunda kalan bir kimse bunlardan faydalanmayarak ölürse ızdırâr halinde de bunların haramlığının devam ettiğini savunan görüşe göre günahkâr olmaz.¹⁷² Izzırâr halinde haramlığın kalkıp bunların mübah hale geldiğini, hatta ölmek için bunlardan faydalanmanın vâcib olduğunu kabul eden görüşe göre ise, burada haramlığın düştüğünü bildiği halde yemeyip ölen kişi günahkâr olur.¹⁷³ Ancak bu durumda bunların mübah hale geldiğini bilmediğinden dolayı yemeyip ölen kişi günahkâr olmaz. Çünkü burada haramlığın düştüğünde gizlilik bulunduğu için kişi mazur sayılır.¹⁷⁴

Bunu şu şekilde de açıklayabiliriz: Birinci görüşe göre haramlık devam edip, sadece ölmek için faydalanma ruhsatı verilmiştir. İkinci görüşe göre ise haramlık devam etmeyip bilakis haramlık hükmü ruhsat mahallinde mübahlığa dönüşmüştür. Dolayısıyla birinci görüşe göre haramlık devam ettiği için kişi, haramı işleme ruhsatından faydalanmayarak öldüğü için günahkâr olmaz iken, ikinci görüşe göre haramlık hükmü devam etmeyip ruhsat mahallinde mübahlığa dönüştüğü için kişi mübah olan bir şeyden faydalanmayarak ölümüne sebep olduğu için günahkâr olmaktadır.

1.2.3.2.3. Zarûret/Izzırâr Halinde Haram Olan Şeylerden İstifade Etmenin Miktarı

Zarûret halinde mübah kılınan şey diğer haller gibi olmayıp, zarûret miktarıdır. Bu durum Mecelle'de; "zarûretler kendi miktarlarınca takdir olunur"¹⁷⁵ şeklinde ifade edilmiştir. Darda kalan (muzdar) kimsenin meyte vb. şeylerden ölmeyecek kadar yiyebileceği hususunda hukukçular arasında ihtilaf olmamakla birlikte¹⁷⁶ doyuncaya kadar "yemenin helal olup olmadığı hususunda" görüş ayrılığı vardır.¹⁷⁷ Ölmeyecek kadar yemenin caiz

Mir'âtü'l-usûl, 2: 397.

172 Pezdevî, *Usûl*, 2: 590; Serahsî, *Usûl*, 1: 121-122; İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, II, 232; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 2: 396.

173 Debusî, *Takvîmü'l-edille*, vr. 41b; Pezdevî, *Usûl*, 2: 590-596; Serahsî, *Usûl*, 1: 121-122; Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl*, 2: 396.

174 Molla Hüsrev, *Mirat*, 2: 396; Emir Padişah, *Teysîru't-Tahrîr*, 2: 232; Güzellhisarî, *Menâfi'u'd-Dekâik*, s. 266.

175 Mecelle, mad. 22; bkz. Hâdimî, *Mecami'*, s. 318; Mahmesanî, *Felsefetü'teşri'*, s. 208.

176 Bkz. Şâfiî, *el-Üm*, 2: 252; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1: 182; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1: 82; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 8: 595.

177 Bkz. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1: 182-183; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1: 82-83.

olduğunu kabul eden Hanefîler, bu görüşlerini şöyle açıklamaktadırlar: Bu haramların mübah hale gelişi zarûretten dolayıdır. Zarûretler de kendi miktarlarıyla takdir olduğuna göre¹⁷⁸ ölmeyecek kadar yemekle zarûret zail olduğu için, bundan sonra doyuncaya kadar yemek caiz olmaz.¹⁷⁹

İbnü'l-Arabî, İmâm Mâlik'ten naklen, zarûretin haramı kaldırıp, onu mübaha dönüştürdüğünü gerekçe göstererek, bu durumda haram olan şeylerden doyuncaya kadar yenilebileceğini söylemektedir.¹⁸⁰

Şafîî ve Hanbelîlerde ise bu hususta biri caiz, diğeri de caiz olmama yönünde iki rivâyet vardır.¹⁸¹

SONUÇ

İslâm hukukunda hükümler, mükelleflerin durumuna ve onların içinde bulunduğu şartlara göre değişebilmektedir. İslâm hukukçuları bütün mükellefler için geçerli olan küllî ve aslî hükümlere "azîmet", bir kısmı için geçerli olan istisnâ ve cüz'î hükümlere de "ruhsat" ismini vermişlerdir.

İslâm hukukçuları tarafından yapılan azîmet ve ruhsat tariflerinin birleştikleri ortak nokta, azîmetin delile uygun, kesinlik ifade eden, aslî ve küllî hüküm oluşu, ruhsatın ise, genel kurala aykırı olarak özel durumlar için meşru kılınan ve azîmete göre daha kolay olan istisnai hüküm oluşudur.

Azîmet ve ruhsat terimleri genellikle birbirinin mukabilinde kullanılmakla birlikte, bazen karşılığında ruhsat bulunmasa da aslî hükümler için azîmet denildiği gibi, karşılığında azîmet bulunmasa da kolaylık içeren hükümlere ruhsat denilmektedir.

Hanefîlerin çoğunluğu, seferde namazı kısaltmanın uyulması vacip olan ruhsat olduğunu kabul ederken, bir kısmı da namazın önce iki rekât olarak meşru kılındığını belirterek, seferde namazı kısa kılmanın ruhsat değil, azîmet olduğunu ifade etmektedirler. Azîmet diyenlere göre namazı kısaltma azîmet olarak vâcib; ruhsat diyenlere göre de ruhsat olarak vaciptir.

İmâm Mâlik'ten seferde namazın kısaltılmasının farz olduğu görüşü rivâyetinin yanında, onun meşhur görüşüne göre seferde namazın kısaltılması sünnettir.

178 Mecelle mad, 22; bkz. Hâdimî, *Mecami'*, s. 318.

179 Bkz. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1: 182-183; İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, s. 95; Yazır, *Hak Dini*, 1: 591.

180 İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I, 82.

181 Bkz. Şafîî, *el-Üm*, 2: 252; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 1: 182; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 8: 595.

Şâfiî mezhebinde, isteyen seferde namazını tam kılabilceğini, isteyen kısıltabileceğini kabul edilmekle birlikte, Şâfiî'nin meşhur görüşüne göre yolculuk üç merhaleye ulaşırsa, namazı kısaltmak tam kılmaktan üstündür.

Ahmed b. Hanbel'in meşhur görüşüne göre, yolcu isterse dört rekâtlı farz namazı iki rekât kılar, isterse tam kılar. Ayrıca Onun bu hususta tevakuf ettiği de rivâyet olunmaktadır.

Hanefîlere göre Ramazanda yolculuk, kişiyi zayıf düşürerek zarar vermediği müddetçe orucun tutulması evladır. Şâyet oruç tutmak yolcuya veya hastaya zarar verirse bu durumda orucu yeme ruhsatından istifade etmesi daha üstündür. Hasta ve yolcu oruç tutmaya devam ettiğinde, öleceğinden korkarsa orucunu yemesi gerekir. Kişi hasta ve yolcuya tanınan oruç tutmama ruhsatını ve orucun kendisine zarar verdiğini bildiği halde oruca devam eder ve ölürse günahkâr olur.

İmâm Mâlik'in seferde oruç tutmanın yemeden üstün olduğuna hükmettiği rivayet edilmekle birlikte, mezhebin asıl görüşünün, mutlak muhayyerlik olduğu da kaynaklarda yer almaktadır.

Şâfiî mezhebindeki asıl görüşe göre, seferde oruç tutmakla kişi zarar görmediği müddetçe oruç tutmak efdal, oruç sebebiyle zarar görürse oruç tutmamak daha üstündür.

Hanbelîlere göre ise seferde orucu yemek daha üstün olup; her hangi bir sıkıntı ve zorluk olmasa bile yolculukta orucu bozmak sünnet, tutmak mekruhtur.

İzdirâr halinde meyteden yemenin ruhsatlığını kabul eden âlimlerden bir kısmı onun vâcib olduğunu söylerken, bir kısmı mübah olduğunu söylemektedirler. Hanefîlerin büyük çoğunluğu bu durumda ruhsatın iskat ruhsatı olduğunu, dolayısıyla azîmet hüküm olan haramlığın kalktığını, ruhsat hükmün onun yerine geçtiğini böylece, meyteden yemenin mübaha dönüştüğünü, hatta ölmek için vâcib hale geldiğini, ifade etmektedirler. Diğer görüşe göre ise izdirâr halinde meyteden yemek ve içki içmek mübah hale gelmeyip, canı korumak için meyteden yemeye ruhsat verilmiştir.

Mâlikî ve Şâfiî hukukçuları izdirâr halinde meyteden yemeyi vâcib olan ruhsata misal vermek suretiyle bu durumda meyteden yemenin vâcib olduğunu kabul etmektedirler.

Özetle söylemek gerekirse, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in bizzat kendisi hem insanlar içerisinde iken hem de tenhada bulunduğu ruhsatlardan isti-

fade etmiştir. O, ruhsatların durumuna göre bazen azîmeti işlemiş ve işleyenleri medh etmiş; bazen de ruhsattan istifade etmiş, etmeyenleri de asiler diye niteleyerek kınamıştır. Yolculuk esnasında namazını kısaltarak kıldığı ve bunu sadaka diye isimlendirdiği gibi, yine yolcuyken bazen orucunu tutmuş, bazen de yemiştir.

İslâm hukukçuları tarafından da azîmet ve ruhsattan hangisi ile amelin daha üstün olduğu konusu tartışılmış olmakla beraber, çoğunluk, mutlak olarak azîmet ve ruhsattan birinin diğerine daha üstün olduğunu kabul etmek yerine, ilgili meseleye ve mükellefin durumuna göre hüküm vermek daha isabetlidir. Çünkü hepsinin kendi mahallinde üstünlüğü olup; zannı galip eğer azîmet tarafında ise azîmeti, ruhsat tarafında ise ruhsatı almak daha evladır.

Hükmü nasslarla kesin olarak belirlenmemiş meselelerde ise kişi kendi durumunu daha iyi bileceğinden nefsinin fakihidir; dolayısıyla ruhsattan faydalanma hususunda kendi fetvasını daha isâbetli verebilir. Bu durumda birinin ruhsattan faydalanması daha isabetli olurken, diğerinin azîmete göre amel etmesi daha üstün olabilir. Hükmü nasslarla belirlenmiş olan bazı meselelere gelince, onların bir kısmında, azîmete göre davranmak üstün, hatta vâcib olurken; bir kısmında da ruhsatı tercih etmek daha uygun, hatta vâcib olmaktadır.

KAYNAKÇA

Abdulazîz el-Buhârî, Alaüddîn Abdulazîz. *Keşfü'l-Esrâr an Usûli Fahri'l-İslâm Pezdevî I-IV (Usûlü Fahri'l-İslâm Pezdevî ile birlikte)*. Beyrût: Dâru'l-kitabi'l-arabiyyi, 1414/1994.

Abdulgaki, MuhammedFuad. *el-Mu'cemü'l-Müfehresli Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. İstanbul: İslam Kitabevi, 1984.

Ahmed b. Hanbel. *Müsned I-VI*. Beyrût: Daru'l-Fikr, ts.

Aktan, Hamza. "Seferilikte Zaman ve Mesafe Kriteri". *Seferilik ve Hükümleri* Ed. Editör/İsmail Kurt-Seyid Ali Tüz. 227-238. İstanbul: Ensar neşriyat, 1997.

Ali Haydar Efendi. *Dürrü'l-hukkâm Şerhu Mecelleti'l-ahkâm (Şerhul-kavâ'idil-külliyeye)*. İstanbul: Matbaa-i Tevsi-i Tibaat, 1330.

Âmidî, Seyfüddîn Ebü'l-Hasan Ali b. Ebî Ali. *el-İhkâm fi Usûli'l-Ahkâm I-IV*. Beyrût: y.y., 1985.

- Ansary, Sabri Şakir. *Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku*. Ankara: Ankara Üniv. İlahiyat Fak. Yayınları y.y., 1958.
- Asım Efendi. *Kamus Tercemesi I-IV*. İstanbul: y.y., 1305.
- Atar, Fahreddîn. "Azîmet". *İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi I*. İstanbul: Çağ Yayınları, 1994.
- Atar, Fahreddîn. *Fıkıh Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1992.
- Aydın, Ahmet. *İslâm'da Sefer ve Seferiliğe Ait Hükümler*. İstanbul: y.y., 1985.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedruddîn Mahmud b. Ahmed. *el-Binâye fi Şerhi'l-Hidâye I-X*. Beyrût: Dâru'l-fikir, 1411/1990.
- Bâcî, Ebü'l-Velid Süleyman b. Halef, *Kitabu'l-Münteka Şerhu Muvoattai İmâm Mâlik I-VII*. Beyrût: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, ts.
- Baktır, Mustafa. "Azîmet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4: 330. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Baktır, Mustafa. *İslâm Hukukunda Zarûret Hali*. Ankara: Akçağ Yayınları, ts.
- Baktır, Mustafa. "Seferilikte Azîmet-Ruhsat". *Seferilik ve Hükümleri* Ed. Editör-İsmail Kurt-Seyid Ali Tüz. 325-336. İstanbul: Ensar neşriyat, 1997.
- Bektaş, Osman. *Risâletü's-sefer*. Erzurum: y.y., 1990.
- Bennânî. *Hâşiyetu Bennânî alâ Şerhi'l-Celâl alâ Metni Cem'î'l-cevâmi' I-II*. Beyrût: Dâru'l-fikir, ts.
- Beyhakî, Ebubekr Ahmed. *es-Sünenü'l-Kübrâ I-XI*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, ts.
- Bezvâvî, Kadı Nasruddîn Abdullah b. Ömer. *Minhâcü'l-Usûl I-IV (Nihâyetü's-Sûl ile birlikte)*. Beyrût: y.y., 1982.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük İslâm İlmihâli*. İstanbul: Bilmen Yay., ts.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. *es-Sahih*. Beyrut, el-Mektebetü'l-asriyye, 1432/2011.
- Büyük Haydar Efendi Efendi. *Usûlü Fıkıh Dersleri*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1326.
- Cebbûrî, Hüseyin Halef. *Ahkâmu'r-Ruhasi fi'Şeriatil-İslâmîyye*. Mekke: Mektebetü'l-Menâre, 1408/1988.
- Cemil, Muhammed b. Mübarek. *Nazariyyetu'z-Zarûreti's-Şer'îyye ve Hudûduhâ ve Davâbitühâ*. Mısır: y.y., 1988.
- Cessâs, Ebubekir Ahmet b. Ali. *Ahkâmü'l-Kur'ân I-III*. Beyrût: Dâru'l-fikir, 1414/1993.

- Cevherî, İsmail b. Hammad. *Tâcü'l-Luga ve Sihâhu'l-Arabiyye I-VI*. Mısır: y.y., 1377.
- Çalış, Halit. "Amel Açısından Azîmet Ruhsat Mukayesesi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1996): 409-416.
- Çalış, Halit. *İslam'da Kolaylaştırma İlkesi-Azimet Ruhsat İlişkisi-*. Konya: Yediveren Kitap, 2004.
- Dâmad Efendi, Abdullah b. Muhammed. *Mecma'u'l-enhur fi şerhi Mültaka'l-ebhur I-II*. Beyrut: Daru't-türasi'l-arabiyyi, ts.
- Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullah b. Ömer. *Takvîmü'l-edille*. Laleli, 690: Süleymaniye Kütüphanesi.
- Dede, Nusret, "Fıkıhta Yolcuya Sağlanan Kolaylıklar", *Dergiabant*, c. 5, sy. 10, (Güz 2017): 98-110.
- Dihlevî, Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdirrahman. *Hüccetüllâhi'l-bâliğa I-II*. Beyrût: Dâru'l-marife, 1418/1997
- Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî, *Huccetullâhi'l-Bâliğa* (Beyrut, 1418/1997)
- Dönmez, İbrahim Kâfi. *İslâm Hukukunda Kaynak Kavramı ve 8. Asır İslâm Hukukçularının Kaynak Kavramı Üzerindeki Metodolojik Ayrılıkları*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1981.
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Hükmü'r-Ruhsa", *Mecelletü Mecm'ai'l-Fıkhî'l-İslâmî*. Cidde: (1415/1994): 243-282
- Dönmez, İbrahim Kâfi. "Ruhsat", . *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35: 207-210. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistanî. *Sünenü Ebî Davud I-V*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1418/1997.
- Ebû Zehre, Muhammed. *Usûlü'l-fıkh*. İstanbul: y.y., ts.
- Emir Padişah, Muhammed Emin el-Huseynî. *Teyşîru't-Tahrîr alâ Kitabi't-Tahrir I-IV (et-Tahrir ile birlikte)*. Mısır: y.y., 1350.
- Ensârî, Muhammed b. Nizamiddîn. *Fevâihü'r-Rahamût Şerhu Müsellemi's-Sübût I-II (Müsellemü's-Subût ve el-Müstesfâ ile birlikte)*. Bulak: el-Matbaatü'l-emiriyye, 1322.
- Erdem, Suat. "İslam Hukukunda Seferiliğin Ölçütü", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* sy. 18, (2011), s.111-128.
- Gazâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *el-Vecîz fi Fıkhî'l-Mezhebi'l-İmâmî's-Şâfi'î I-II*. İstanbul: y.y., 1318.

- Gazâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed. *el-Müstasfâ min İlmi'l-Usûl I-II*. Bulak: el-Matbaatü'l-emiriyye, 1322.
- Güzelhisarî, Mustafa b. Muhammed. *Menâfi'u'd-Dekâik fi Şerhi Mecâmi'i'l-Hakâik*. Dâru't-tibaati'l-arabiye, 1288.
- Habbâzî, Celâluddîn Ebû Muhammed Ömer b. Muhammed. *el-Muğni fi Usûli'l-Fıkh*, Mekke: y.y., 1403.
- Hâdimî, Ebû Said Muhammed b. Mustafa. *Mecâmi'u'l-Hakâyık*. Dâru't-tibaati'l-arabiye, 1288.
- Halebî, İbrahim b. Muhammed. *Mülteka'l-ebhur*. İstanbul: Güray Matbaası, 1981.
- Hallâf, Abdulvehhâb. *İlmü Usûli'l-Fıkh*. İstanbul: İslam Kitabevi, 1984.
- Haskefî, Alauddîn Muhammed b. Ali. *Dürrü'l-muhtâr Şerhu Tenvîri'l-ebşâr I-VIII (Reddü'l-Muhtâr ile birlikte)*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984.
- Heyet, *el-Fetâva'l-Hindiye I-VI*. Mısır/Bulak: el-Matbaatü'l-kübra'l-emîriyye, 1310.
- Hudarı Bey, Muhammed. *Usûlü'l-Fıkh*. Beyrût: y.y., 1969.
- İbn Abdisselâm, Ebû Muhammed İzzuddîn. *Kavâ'idü'l-Ahkâm fi Mesalihi'l-Enâm (el-Kavâ'idü'l-kübrâ) I-II*. Dimeşk: Dâru'l-kalem, 1428/2007.
- İbn Abdışşekûr, Muhibbullah. *Müsellemü's-Sübût I-II (el-Müstasfâ ile birlikte)*. Bulak: el-Matbaatü'l-emiriyye, 1322.
- İbn Abidîn, Muhammed Emin. *Hâşiyetu Reddi'l-muhtâr ala'd-Dürri'l-muhtâr I-VIII*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984.
- İbn Bedrân, Abdulkadir b. Mustafa Dimeşkî. *Nüzhetü'l-Hâtiri'l-Âtır Şerhü Kitâbi Ravzati'n-nâzır ve Cenneti'l-Menâzır I-II (Ravzatu'n-nâzır ile birlikte)*. Beyrût: Dâru'l-fikri'l-arabî, ts.
- İbn Emiri'l-Hac. *et-Takrîr ve't-Tahbîr I-III*. Beyrût, y.y., 1983.
- İbnü'l-Hâcib. *Muhtasarü'l-Müntehâ I-II (Taftazânî şerhi ile birlikte)*. Mısır: y.y., 1316.
- İbn Mâce, Hâfız Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *es-Sünen*. Beyrût, el-Mektebetü'l-asriyye, 1426/2006.
- İbn Nuceym, Zeynuddîn b. İbrahim Hanefî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*, Şam: Dâru'l-fıkr, 1986.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn. *el-Muğni I-XII*. Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-arabiyyi, 1972.

- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn. *Ravzatu'n-nâzir ve Cennetü'l-menâzir fi Usûli'l-Fıkhi alâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel I-II* (Nüzhetü'l-Hatır ile birlikte). Beyrût: Dâru'l-fikri'l-arabî, ts.
- İbn Kudâme, Şemsuddîn el-Makdîsî. *eş-Şerhu'l-Kebir I-XII* (el-Muğnî ile birlikte). Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-arabiyi, 1972.
- İbn Manzûr, Ebu'l Fadl Cemâluddîn Muhammed b. Mükrim b. Manzûr. *Lisânu'l-Arab I-XXV*. Beyrût: y.y., 1968.
- İbn Melek, Abdullatîf b Abdilaziz b Frişte, *Şerhu Menâri'l-envâr*. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, 1965.
- İbn Nüceym, Zeynuddîn b. İbrahim Hanefî. *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*. Suriye: y.y., 1986.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velid Muhammed b. Ahmed Hafid. *Bidâyetü'l-müctehid ve Nihâyetü'l-muktesid I-II*. Beyrut: Dâru'l-marife, 1406/1986.
- İbnü'l-Arabî, Ebubekr Muhammed b. Abdillâh. *Ahkâmü'l-Kur'ân I-IV*. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmiiye, 1988.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvahid. *Kitabu't-Tahrir fi usûli'l-fıkh I-II* (*Teysiru't-Tahrir ile birlikte*). Mısır: y.y., 1350.
- İbnü'l-Hümâm, Kemaluddîn Muhammed b. Abdilvahid. *Fethü'l-kadîr. I-X*, Beyrût: Dâru'l-fikr, ts.
- İbnü's Sübkî, Tacuddîn Abdülvehhab. *Cem'ü'l-cevâmi' I-II* (*Celâl şerhi ve Haşiyesi ile birlikte*). Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.
- İsfehânî, Râğıb. *Mu'cemu Mufredâti Elfâzi'l-Kur'ân*. Mısır: y.y., ts.
- İzmirî, İsmail Hakkı. *Hâşiyetü'l-İzmirî ala Mirâti'l-usûl Şerhi Mirkâti'l-Vusûl I-II*. Kâhire: y.y., 1258/1836.
- Kâdîhan, Mahmud Özcendî, *Fetâvâ Kâdîhan I-VI*. Mısır/Bulak: el-Matbaaatü'l-kübra'l-emiriyye- 1310.
- Karafî, Şihabüddîn Ebu'l-Abbas Ahmed b. İdris. *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl fi'l-usûl*. Mısır: Matbaatü'l-hayriyye, 1306/1888.
- Karâfî, Şihabüddîn Ebu'l-Abbas Ahmed b. İdris. *Envâru'l-burûk fi esrâri'l-Furûk I-IV* (*Tehzibu'l-Furûk ile birlikte*). Mısır: y.y., 1347.
- Karaman, Hayreddin. *Ana Hatlarıyla İslâm Hukuku I-III*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 1996.
- Karaman, Hayreddin. *İslâm'ın Işığında Günün Meseleleri I-III*. İstanbul: Nesil Yayınları, 1992.

- Kâsânî, Alâuddîn Ebubekr b. Mesûd. *Bedâiu's-Senâi fî Tertîbi's-Şerâi I-VII*. Beyrût: Dâru'l-kitâbi'l-arabiyyi, 1402/1982.
- Kâdîhân, Ebü'l-Mehâsin Fahrüddin Hasen b. Mansûr el-Özkendî. *Fetâvâ Kâdîhân I-III (el-Fetâva'l-Hindiyye'nin I-III ciltlerinin kenarında)*. Mısır/Bulak: el-Matba'atü'l-kübra'l-emîriyye, 1310.
- Kiyâ el-Herrâsî, İmâmuddîn b. Muhammed. *Ahkâmu'l-Kur'ân I-IV*. Beyrût: y.y., 1983.
- Kudûrî, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Ebî Bekr. *Kitâbü'l-Kudûrî*. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, ts.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh, Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (el-Kurtubî). *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân I-XX*. Beyrût: Dâru'l-fikr, 1987.
- Mahallî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed. *Şerhu'l-Celâl alâ Metni Cemi'l-cevâmi' I-II (Bennânî hâşiyesiyle birlikte)*. Beyrût: Dâru'l-fikr, ts.
- Mahmesânî, Suphi. *Felsefetu't-Teşrî fi'l-İslâm*. Y.y., 1952.
- Açıklamalı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*. Yayına hazırlayan Ali Himmet Berki. İstanbul: Hikmet Yayınları, 1982.
- Merğînânî, Ebu'l-Hasan Burhanuddîn Ali b. Ebî Bekr Merğînânî, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-mübtedi I-IV*. Beyrût: Dâru'l-ihyâi't-türâsî'l-arabiyyi, ts.
- Mevsûlî, Abdullah b. Mahmud. *el-İhtiyâr li Ta'lîli'l-Muhtâr I-V*. İstanbul: y.y., 1980.
- Meydanî, Abdulganî. *el-Lübâb fi Şerhi'l-Kitâb I-IV*. İstanbul: Dersaadet Kitabevi, ts.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Feramuz. *Mir'âtu'l-Uşûl Şerhu Mirkati'l-Vusûl I-II (İzmirî hâşiyesi ile birlikte)*. Kahire: y.y., 1258.
- Muhammed Hüsni, *er-Ruhasu ve Esbâbu't-Terahhus fi'l-Fıkkhi'l-İslâmî*, Mısır/Kahire: Daruttibaatil-muhammediye, 1987/1407.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn b. Haccâc el-Kuşeyrî. *es-Sahih* Beyrut: Dâru'l-kitabi'l-arabiyyi, 1427/2016.
- Nemle, Abdülkerîm b. Ali b. Muhammed. *er-Ruhasu's-Şer'îyye ve isbatuha bi'l-kıyas* Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410/1990),
- Nesâî, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Ali b. Şuayb, *es-Sünen*. Beyrût: Dâru'l-marife, 1428/2007.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *el-Menâr (İbn Melek'le birlikte)*. İstanbul: Salah Bilici Kitabevi, 1965.

- Nesefî, Ebû'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Keşfu'l-esrâr ala'l-Menâr I-II*. İstanbul: y.y., 1986.
- Pezdevî, Fahu'l-İslâm. *Usûlu Fahri'l-İslâm I-IV* (Abdulazîz el-Buhârî'nin *Keşfü'l-esrâr isimli şerhi ile birlikte*). Beyrût: Dâru'l-kitabi'l-arabiyyi, 1414/1994.
- Rahmunî, Muhammed Şerif, *er-Ruhasu'l-Fikhiyye mine'l-Kur'ân ve's-Sünneti'n-Nebeviyye*, Tunus: Müessestâü Abdilkerim, ts.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb (et-Tefsîru'l-kebîr) I-XXX*. Beyrût: y.y., 1990.
- Salih b. Abdillâh b. Humeyd. *Ref'u'l-Harac fi's-Şerâti'l-İslâmiyye Zevâbituhû ve Tatbikâtuhû*, Mekke, 1403.
- Semerkandî, Alaüddîn. Şemsu'n-Nazar Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed. *Mizânu'l-Usûl fi Netâici'l-Ukûl*. Katar: Yeni Doha Matbaası, 1404/1984.
- Serahsî, Şemsuddîn. *Kitabu'l-Mebcut I-XXX*. Beyrût: Dâru'l-marife, 1414/1993.
- Serahsî, Şemsuddîn. *Usûl, I-II*. İstanbul: Kahraman Yayınları, 1984.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr. *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi Kavâidi ve Furûi Fikhi's-Şâfiyye*. Beyrût: Daru'l-kütübi'l-ilmiiyye, 1411/1990.
- Şa'ban, Zekiyüddîn. *İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlu'l-Fık)*. Çev. İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1990.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris. *el-Ümm I-VIII*. Beyrût: Dâru'l-marife, 1393.
- Şâtıbî, Ebû İshak İbrahim Gırnatî. *el-Muvâfakât fi Usûli'l-Ahkâm I-IV*. Beyrût: Darul-fikr, ts.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Neylü'l-Evtâr Şerhu Müntaka'l-Ahbâr min Ahâdîsi Seyyidi'l-Ehyâr I-VIII*. Beyrût: y.y., ts.
- Şirâzî, Ebû İshâk. *el-Mühezzeb, I-XX (el-Mecmu ile birlikte)*. Beyrut: Dâru'l-fikr, ts.
- Taftazânî, Sa'duddîn. *Kitâbu't-Telvîh I-II (Tavzih ile birlikte)*. yy., 1310.
- Taftazânî, Sa'duddîn. *Hâşiyeu alâ Şerhi'l-Kâdî Adud ala Muhtasari'l-Müntehâ I-II (Şerh ve metin ile birlikte)*. Mısır: y.y., 1316.
- Udeh, Abdülkadir. *Et-teşriul-cinaiyyül-islamiyyü Mukarinen Bil-kanuni'l-vazi Mukayeseli İslâm Hukuku ve Beşeri Hukuku, I-IV*. Çev. I. Ruhi Özcan-Ali Şafak, II-IV Ali Şafak. Ankara: Rehber Yay., 1990.

- Vural, Muammer. *İslam Hukukunda Azîmet ve Ruhsat*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1997.
- Yaylalı, Davut. "Seferilik Hükümleri". *Seferilik ve Hükümleri* Ed. Editör/İsmail Kurt-Seyid Ali Tüz. 247-282. İstanbul: Ensar neşriyat, 1997.
- Zerkâ, Ahmed. *Şerhu'l-Kavâidi'l-Fıkhîyye*. Dımaşk: Daru'l-Kalem, 1993-1414.
- Zeydân, Abdülkerîm. *el-Vecz fi Usûli'l-Fıkh*. İstanbul: İslam Kitabevi, 1979.
- Zeylaî, Cemaluddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf. *Nasbu'r-Râye li Ehâdisi'l-Hidâye*. I-IV. yy., 1973.
- Zuhaylî, Vehbe. *İslâm Fıkhı Ansiklopedisi I-X*. Çev. Heyet. İstanbul: Bilimevi Bas. Yay., 2006.
- Zuhaylî, Vehbe. *Usûli Fıkhî'l-İslâmi I-II*. Dımaşk: y.y., 1986.
- Zuhaylî, Vehbe. *Nazariyyetu'z-Zarûreti's-Şerîyye Mukâreneten Maa'l-Kânûni'l-Vad'iyye*. Beyrût: y.y., 1982.